

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

**V BEYNƏLXALQ HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ
ELMLƏR KONFRANSI**

**V INTERNATIONAL CONFERENCE
OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES**

12.03.2024

QƏDİM DİYAR
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor
1.465

V BEYNƏLXALQ HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ
ELMLƏR KONFRANSI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

ANCIENT LAND
International scientific journal
Impact Factor
1.465

V INTERNATIONAL CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

(12.03.2024)

Bakı – Baku
2024

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.

Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Baku, Press
Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:

qedimbeyn@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2707-1146
e-ISSN: 2709-4189
DOI: 10.36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

ÜZVLƏR

- Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI**, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vidas KAVALIŪSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVA, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kolleç / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, Erzinjan Binali Yildirim University / Turkey

Executive secretary

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

MEMBERS

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchohra ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, The Dagestan Republic

Aida Babutju
Erciyes University
Assoc. Prof. Dr.
<https://orcid.org/0000-0001-9606-2086>
aidababutcu@erciyes.edu.tr

NOGAY FOLK POET SHAL KIYIZ TILENSHIULI

Keywords: *Shal Kiyiz, Nogay, keday, tolgav, Turkish, Caucasus*

Açar sözlər: *Şal Kiyiz, Noğay, keday, tolgav, türk, Qafqaz*

Shal Kiyiz Tilenshiuli (1420-16.th c.), who played a significant role in the formation of Nogay Turkish Literature, introduced the internal structure of the poetry genre of this literature and reported the artistic measure and qualities of poetry, he also stated how it was formed and how it developed in the Turkish steppes in the 15-16th centuries.

There seems to be no definitive information and documents that will shed light on the life of the famous poet, who was born in 1420 and lived until the beginning of the 16th century. That's why historians and researchers of Nogay Turkish literature have tried to find some clues from indirect documents and his poems. Based on these investigations, literary figures of Nogay Turks determined that Shal Kiyiz lived in the 15th century during the time of Nogay Khan Temir Bey. Shal Kiyiz Tilenshiuli, who created a “palace literature” in the palace of the Nogay Khanate, wrote his poems in a simple language. He also enabled the dissemination of a certain type of literature to a wide segment of the public.

The most important documents relied upon by those who claim to have lived in the 15th century are his poems and verses reflecting historical events. Temir edi Biyimis (Temir was our Bey), Ey, Biy Temir, Biy Temir (Hey, Bey Temir, Bey Temir), Men Temir'nin Küninde (Me on the day of Temir) and in other poems written by the poet showed that Temir Bey got along well with the people around his khanate, that he preferred to live in peace without making war, and that the khan attached great importance to the impressions of such other ways. Despite this, constantly wrote poems against the bey, mırzas (princes), and also Temir Khan's harsh behavior, with vulgar people.

He appears to have a rebellious, combative, and uncompromising human nature by writing poems full of satire, contemplation, and advice. The fact that the poet wrote poems with simple, clear words, clear and strong expressions aroused the jealousy of his contemporaries, they complained about him to Temir Bey, and finally, he was expelled from the palace upon the decision of the khan. Shal Kiyiz Tilenshiulı wrote these beautiful verses against this behavior of the Khan:

Yukarı karap ok atma
Yuwık tüşer kaşına
Yalanlarga yahşı dep
Könilin aşıp sır aytma
Künlernin küni kelgen de
Şo yaman aygak bolır başına!

Shal Kiyiz lived next to Temir Khan and in his palace. He traveled with him and had conversations and trips. When he had such a conversation, Temir Bey said the following to Shal Kiyiz: “You are a famous poet, why do you walk around holding hands with people who live in simple servitude? I

wonder if there is not enough goods or honey for you? I can give you it all!” said. Shal Kiyiz gave the following answer:

Sen ipeksin,
Men cünmen
Sen kiyiksın,
Men kuwman
Sen altınsın,
Men pulman
Sen sultansın,
Men kulman!

After leaving Temir Bey’s palace, Shal Kiyiz Tilenshiuli traveled to the Nogay Turks living along the Irtysh, Danube and steppes, revealed their painful truths, showed the inner faces of some hypocrites who pretended to be religious and complained about the arrogance of the simple people and the selfish and ruthless behavior of most of the rich. The string instrumentalist poet, like a keday, wandered around constantly, holding his kopuz in his hand, and wrote poems that will carry his name to future ages.

Shal Kiyiz Tilenshiuli, under the strong influence of the age and environment in which he lived, strongly adhered to folk taste and the traditions of true folk literature. In other words, the literature that was formed among the broad population in the villages and within the Nogay tribes was jealously preserved the traditions of the poets (*kedays* –A.B.) living in the Turkish world in the 15th-16th.century.

Although there are very few works of Keday or Saz poets of the 15th century, some of them have survived to the present day. Their language is simple and lively folk language, and their singing characteristics are more similar to folk songs. Shal Kiyiz also wrote his poems in a clear style. Shal Kiyiz’s power

in using the old words, folk sayings, and spoken language of the Nogay Turks is at a level that reminds us of the Chagatai Turkish of the 15th century. If Shal Kiyiz's poems are reviewed collectively, it is noteworthy that they have some similarities or common points with saz poets, especially in the introductory lines. It is generally known that the works of saz poets spread by changing and living only in memories. It can be assumed that it entered the junks (*cönk-A.B.*) in its current form many years later.

In the meantime, it is possible for some of them to become anonymous and for others to change owners. We can see the same situation in Shal Kiyiz's works. It is a fact that his poems have changed a lot over time. Shal Kiyiz's philosophical poems called *tolgav* became popular after his death and were influential in the formation of folk literature products such as myth and *bozlav* in new lands as Nogay Turks migrated to the West.

In fact, the tale of Shal Kiyiz Batır was created in the language of the Nogay Turks living in the western lands. However, although this tale tells the life of Shal Kiyiz, it also reveals the events and reality that took place during the time of Temir Bey. This Shal Kiyiz Batır tale does not exist among the Nogay Turks living in the Caucasus. This tale and other similar folk literature products, which were adopted by the people in terms of both language and pronunciation, as well as feelings and thoughts, contributed greatly to the people's preservation of their existence.

As a result, the *bozlav*s and myths written by Shal Kiyiz Tilenshiuli in the 15th century have never left the talk of the people and have been told until today. Considering that Shal Kiyiz comes from the Turkish steppe and his strict adherence

V Beynəlxalq Humanitar və İctimai Elmlər Konfransı

12 mart 2024 / 5-9

V International Conference of Humanities and Social Sciences

12 march 2024 / 5-9

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

to traditions and customs, his lifestyle, his fondness for kopuz and words, and other similar attributes, his entire poetry is described as a whole in terms of words and meaning.

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
ARXAİK LEKSİKA XIII-XIV ƏSRLƏR
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ
(İ.NƏSİMİ YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ)**

Açar sözlər: dialekt, şivə, ədəbi dil, arxaik leksika, ümumxalq dili

Keywords: dialect, accents, literary language, archaic lexicon, vernacular language

Qərbi Azərbaycan şivələrində bu gün işlək olan xeyli miqdarda leksik vahidlər vardır ki, tarixən Azərbaycan ədəbi dilində işlənmişdir. Bu leksik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinə aid ilk nümunələrin mövcud olduğu XIII-XIV əsrlər yazılı abidələrində rast gəlinir. Araşdırmamızda həmin leksik vahidləri İ.Nəsimi yaradıcılığı materialları üzərində tədqiq etməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Dünya miqyaslı şairimiz İ.Nəsiminin dilində müasir ədəbi dillə müqayisədə arxaıqlaşmış bir çox söz və ifadələr vardır ki, bunların bir qismi Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində bu gün də işlənir. Bu, bir tərəfdən şairin doğma dili mükəmməl bilməsi ilə, digər tərəfdən isə yaradıcılığında dilin, onun hər bir vahidinin imkanlarından maksimal dərəcədə istifadə etməsi ilə bağlıdır. E.Əlibəyzadənin qeyd etdiyi kimi, sözü necə demək və ona bədii boya verməkdə Nəsimi ustadır, bu ustalığı ilk növbədə sözlərdən istifadədə özünü göstərir; şair

sözlərin canlı dildəki silsiləsini, müxtəlif mənalarını axtarıb tapır və onlardan istifadə edir; bədii fikri daha münasib və mümkün qədər ümumxalq səviyyəsinə uyğun şəkildə deməyə çalışır. Məhz ümumxalq dilinə uyğun şəkildə deməyə çalışmasının nəticəsidir ki, şairin dilindəki bir çox söz və ifadələr bu gün ədəbi dil səviyyəsində arxaikləşsə də, bir sıra dialekt və şivələrdə, o cümlədən Qərbi Azərbaycan şivələrində işləkdir. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

İsimlər: Nəsiminin dilində işlənən aşağıda qeyd etdiyimiz isimlər müasir ədəbi dil səviyyəsində arxaikləşmişdir: **adinə** (*Adinə günü gördü cəmalını Nəsimi, Əmdi ləbi-ləli-şəkkərin ol qanə-qanə*); **ağü** (*Səndən ayru düşdüyüm ağulər içirdi mana, Vüslətin tiryakı qanı, vəqti-ehsan oldu, gəl!*), **al** (*Al ilə ala gözlərin aldıadı aldı könlümü, Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə*); **bağır** (*Firqətin yandırdı bağırımı, yürəgim qan oldu, gəl! Gəl ki, didarın bu sayru cana dərman oldu, gəl!*), **bən** (*Mişkin saçınla qaliyədən vəz olan bənin, Ol dam içində mən bilirəm kim, nə danədir*), **duş** (*Duşda gördüm sidrəqəd, dedim bəhəddi-müntəha, Bilməzəm, ömrümmüdü, ya qamətin balasıdır*), **eşik** (*Fəraşü məfrəşə fəxr etmə, aşıq ol, aşıq, Ki, aşıqın eşigində mələkdürür fərraş*), **ənsə** (*Sənubər qafiyə əbhər sorar kim, nişə lal oldun, Cavab aytdı, suç etdim, dilim çəkdilər ənsəmdən*), **əppək** (*Kimin ki, oldu nəsibi əzəldə haqdən eşq, Ana nə şərbətü məcun gərək, nə əppəgü aş*), **hərami** (*Hərami gözlərin yağmaya düşmüş, Zəhi-cadu, nə xoş sevdəyə düşmüş?*), **mərəkə** (*Bu gün duruş özünüçün, eyi əməl edə gör, Yarınkı mərəkələrdə behişt ola ərəsət*), **sinək** (*Qanda kim şərh eyləsəm şirin totağun qəndini, Ərvah uşar sinək kibi ol tatlu şirin qəndinə*), **suç** (*Allah ilə ol imdi, niyaz eylə, Nəsimi, Başad ki, suçundan keçə, lütf eyləyə rəzzaq*), **ün** (*Sur ünün eşitmədi qulağın, Dayındı bu köprüdən ayağın*) və s. Bu isimlərin bir

qismi eyni ilə (*al* – “hiylə”, *bağır* – “qaraciyər”, *mərəkə* – “yiğıncaq, qalmaqal”, *suç* – “günah”, *ün* – “səs”), bir qismi isə cüzi fonetik fərqlə (*adinə* – *adna* – “cümə axşamı”, *ağü* – *ağı* – “zəhər”, *bən* – *bəy* – “xal”, *duş* – *tuş* – “yuxu”, *eşik* – *eşix* – “həyət”, *ənsə* – *ənsə* – “boyun”, *əppək* – *əppəx* – “çörək”, *hərami* – *həramı* – “quldur”, *sinək* – *sinəx* – “milçək, ağcaqanad”), eyni semantika ilə Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənir.

Sifətlər: Nəsiminin dilində işlənən aşağıda qeyd etdiyimiz sifətlər müasir ədəbi dil səviyyəsində arxaıkləşmişdir: *eyi* (*Bir eyü ad edin fani cahanda, Əyü gəldi, yavuz getdi, nə dersən kəndüyə etdi*), *əkşi* (*Ey badeyi-səqahüm, ləli-ləbüün şərabi, İkrah edən bu meydən içdügi əkşi-xəldür*), *görklü* (*Görklü üzün nurundan aləm münəvvər oldu, Şirin sözüün qatında şəkkər mükərrər oldu*), *yavuz* (*Göyərçintək şikar etdi məni ol nərgisi-fəttan, Yavuz gözdən iraq olsun ki, xoş türkanə laçindir*), *yeg* (*Eşqi-məcəzi salikə zərqi riyadən yegdürür, Həq bil bunu kim, kimsəyi sudu ziyana verməzəm*) və s. Bu sifətlər müəyyən fonetik fərqlə (*eyi* – *ey* – “yaxşı”, *əkşi* – “turş, turşu”, *görklü* – “gözəl”, *görk* – “nümünə”, *yavuz* – *yava* – “pis”, *yeg* – *yey* – “yaxşı”) Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənir.

Əvəzliliklər: Nəsiminin dilində işlənən aşağıda qeyd etdiyimiz əvəzliliklər müasir ədəbi dil səviyyəsində arxaıkləşmişdir: *kimsənə* (*Dünyada bir yar vəfali kimsənə görmüş degil, Fariğ ol barı, nə hasil şol vəfasız yardən*), *mana* (*Mədəni-ruh əgər desəm ləblərinə, acəb degil, Cövhəri cövhəri bilir, sən manə sor bu cövhəri*), *sana* (*Üzündür həq kitabı-vəhyi-mürsəl, Zəhi dövlət sanə həqdən irişdi*), *kəndi* (*Ənvəl bu nəfsini bil, ardınca rəbbini bil, Kim, kəndi gəldi həqdən, mənbərdə Mustafadır*), *qancarı* (*Hər nəyə baqdinsa anda sən əzəl allahi gör, Qancaru*

kim, əzm qılsan, səmmə vəchüllahi gör) və s. Qərbi Azərbaycan şivələrində bu əvəzlilər məhsuldar şəkildə işlənir.

Feillər: Nəsiminin dilində işlənən aşağıda qeyd etdiyimiz feillər müasir ədəbi dil səviyyəsində arxaikləşmişdir: **al etmək** (*Səfavü zövqi-dünyaya, könül, aldanma, al eylər, Səni salar bu sevdaya, özü qeyri xəyal eylər*), **alınmaq** (*Cəhd edərəm ki, alinə könlümü verməyəm, vəli, Həm bilirəm ki, aqibət alinə könlüm alına*), **çözmək** (*Ey mana, mişkin saçından könlünü qurtar, deyən, Qanğı qafildir, səlasıldən çözər divanəsi*), **sapmaq** (*Zahida, inkara düşmə, olalım iqrari-eşq, Çün əzazil münkir oldu, əgri yola sapdı*), **uymaq** (*Ellər uyur gecələr, mən sübhədək ah eylərəm, Həmdülillah kim, bu gün şol məhsimadır gələn*), **üşənmək** (*Gülə əl sunmasın ol kim, tikəndən üşənir, Kim, bu həmrə gülüniün xarına xəncər dedilər*), **önülmək** (*Bimari-qəmi-eşqin timar ilə önlüməz, Yarəb, nola bir sorsan bu haləti-yasina*), **varmaq** (*Münəvvər əbhərin türkü evin yəğmaladı əqlin, Moğol hər qanda varırsa, düşər taracü yəğmayə*), **yalınmaq** (*Nari-cəhimə girübən yarın yoluna yalina*), **yastanmaq** (*Ənbəri sünbülə kim sənə yastanmış isə*), **yaşıрмаq** (*Əhli-nəzərdən yaşıрма, aç üzünü gəl, Gül gəlicək əndəlib zar ilə xoşdur*) və s. Nəsiminin dilində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan şivələrində də *al etmək* “aldatmaq”, *alınmaq* “pərt olmaq, özünü itirmək”, *çözmək* “açmaq”, *uymaq* “yatmaq”, *üşənmək* “qorxub çəkinmək, diksinmək”, *varmaq* “getmək”, *yastanmaq* “söykənmək”, *yaşıрмаq* “gizlətmək” mənasında işlənir. Nəsiminin dilində “yanmaq” mənasında işlənən *yalınmaq* feili şivələrdə “*şimşək çaxması, işıq saçmaq*” mənasında, *yalabımaq* fonovariantında, “*yolundan azmaq*” mənasında *sapmaq* feili *sapıtmaq* fonovariantında, “*sağalmaq, yaxşılaşmaq*” mənasında *önülmək* feili *oşalmaq* fonovariantında işlənir.

Zərflər: Nəsiminin dilində işlənən aşağıda qeyd etdiyimiz zərflər müasir ədəbi dil səviyyəsində arxaikləşmişdir: **danla** (*Dün ki keçdi, danla ğaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür; Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm*), **dışarı** (*Bistü həştədən dışxarı heç nəsnə yox, Fövq başun, təht ayağın altıdır*), **müdam** (*Sevdan ilə məst olmuşam, həm içmişəm qəmdən müdam, Məsti ələstin camıyam niçün ki, tüğyan gəlmişəm*), **yeyin** (*Çıxıb mənbərdə, ey vaiz, yeyin gərm olma, əbsəm dur, Daha məşğul idi şeytan ki, səndən zöhdü təqvaya*) və s. Bu zərflər *danna*, *dışqarı*, *müdam*, *yeyin* fonovariantlarında, eyni semantika ilə Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənirlər.

Qoşmalar: Nəsiminin dilində işlənən aşağıda qeyd etdiyimiz qoşmalar müasir ədəbi dil səviyyəsində arxaikləşmişdir: **yana** (*Anla işbu sirri kim, söylər sana, Yol bulasan, kəndü kəndündən yana*), **yol** (*Hər bibəsər səni neçə yol bula görməyə, Uçmaqda rəyətdə dəxi əhli-nəzər gərək*), **gəz** (*Aldı könlüm, qılmadı ol bivəfa bir gəz vəfa, Yıxdı məmur şəhrini, gör necə viran eylədi*), **qat** (*Nəsuh gər qıldisa bir qatla tövbə, Nəsimi tövbəsi tubu iləllah*) və s. Bu qoşmalar “*dəfə*” mənasında Qərbi Azərbaycan şivələrində yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

İ.Nəsimi yaradıcılığı ədəbi dilimizin tarixində yeni bir mərhələdir, bunu Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütün tədqiqatçıları (Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, N.Xudiyev, E.Əlibəyzadə və b.) qeyd etmiş, İ.Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı xidmətini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Canlı danışq dilində yazan sənətkarın dilinin dialekt və şivələrimizlə müqayisəli araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, şərq qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərinə daha yaxın olan şairin dilində digər dialekt və şivələrin, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrinin xüsusiyyətləri əks olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz

V Beynəlxalq Humanitar və İctimai Elmlər Konfransı

12 mart 2024 / 10-15

V International Conference of Humanities and Social Sciences

12 march 2024 / 10-15

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

leksik paralellərlə yanaşı, qərb qrupu dialekt və şivələrinə xas olan bəzi qrammatik xüsusiyyətlər də (təsirlik halın *-yi*⁴ şəkilçisi, şəxs əvəzliliklərinin yönlük halda *mana, sana* variantında işlənməsi və s.) şairin dilində müşahidə olunur ki, bu da bir tərəfdən XIV əsrin ədəbi norması olmaqla yanaşı, digər tərəfdən dahi sənətkarın dilin bütün incəliklərini duyaraq əsərlərində əks etdirməsi ilə bağlıdır.

İlahə Şixəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ilashka.sh@gmail.com

MƏKTƏBDAXİLİ NƏZARƏTİN İDARƏETMƏDƏ ROLU

Açar sözlər: idarəetmə, tədris fəaliyyəti, tədris dairəsi, məktəb rəhbərliyi, pedaqoji kollektiv

Keywords: management, educational activity, study area, school management, pedagogical collective

Məktəbin idarəetmə fəaliyyətinin əsas məqsədi məktəb rəhbərliyi tərəfindən dövlət təhsil standartlarının tələblərinin icrasına, təhsilin keyfiyyətinə nəzarət etməkdir. Nəzarət aşağıdakılara uyğun olaraq həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət təhsil standartlarına;
- Əməyin ödənilməsinin yeni sisteminə;
- “Təhsil Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa;
- Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına;
- Uşaq hüquqları haqqında konvensiyaya;
- Ümumtəhsil müəssisələrinin nümunəvi əsasnaməsinə;
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təlimat məktublarına;
- Məktəbin nizamnaməsinə.

Məktəbdaxili nəzarətin əsas məqsədi dövlət təhsil standartlarının səmərəli tətbiqi üzrə fəaliyyətin təmin edilməsindən, müəllimlərdə yeni kompetensiyaların formalaşdırılması məqsədilə qabaqcıl təcrübənin ümumiləşdirilməsi və məktəbin

fəaliyyəti barədə məlumatların toplanması və təkmilləşdirilməsi işlərini təşkil etməkdən ibarətdir.

Məktəbdaxili nəzarətin əsas vəzifələri məktəbin qəbul edilmiş “Məzun modeli”nə uyğun şagirdlərin real hazırlıq səviyyələrini, nəticələrin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğunluq dərəcəsini müəyyənləşdirmək, tədris prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarını tapmaq, idarəetməni və pedaqoji fəaliyyəti təkmilləşdirməkdir.

Məktəbdaxili nəzarətin gözlənilən nəticələri aşağıdakılardır:

- Şagirdlərdə motivasiyalı təhsil dairəsinin artırılması;
- Məzunların və şagirdlərin uğurlu sosiallaşdırılması üçün şəraitin yaradılması;
- Şagirdlərin tədris fəaliyyətinin nəticələri haqqında tam informasiya almaq;
- Peşəkar fəaliyyətə müsbət motivasiyanın yaradılması məqsədilə təhsilverənlərin fəaliyyətinin operativ korreksiyası;
- Təhsilalanların, sosial tələbatın ödənilməsinə yönəlmiş, keyfiyyətli təhsil əldə etməsi;
- Tədris-tərbiyə prosesinin idarəedilməsi üçün sistemli idarəetmənin yaradılması;
- Yaradıcı pedaqoji kollektivin yaradılması.

Elm və texnikanın sürətlə inkişafı məktəb müdiriyyətinin qarşısında yeni tələblər qoyur. Məktəb rəhbərliyi bilməlidir ki, rəhbərlik etdiyi məktəbdə pedaqoji kadrların elmi-nəzəri və metodik səviyyəsini yüksəltmədən təhsilin qarşısında qoyulan tələblərin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Rəhbərliyin tələbkarlıq səviyyəsi zəif olduqda, rəhbərlik öz yerində olmadıqda məktəbin illik fəaliyyət və məktəbdaxili nəzarət planında qarşıya qoyulan məsələlər, pedaqoji şura tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilmir.

İdarəetmə fəaliyyətində elmi-pedaqoji, informasiya təminatı və psixoloji xidmət müasir tələbləri ödəmir, bu da təlim-tərbiyənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, problemlərin yerinə yetirilməsi üçün bir sıra şərtlər vacibdir:

- yüksək ixtisaslı pedaqoji kadrların ixtisaslarının artırılması;
- fənn kurikulum kurslarında müəllimlərin iştirakının təmin edilməsi;

- dərslərdə informasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarından istifadənin düzgün seçilməsi və müəllimin özünün istifadə bacarığının inkişaf etdirilməsi;

- məktəb şəbəkəsinin səmərələşdirilməsi;
- məktəbin maddi-texniki bazasının təchizatı və möhkəmləndirilməsi;

- məktəb rəhbərliyi və Valideyn-Müəllim-Assosiasiyası əməkdaşlığı;

- məktəbin ailə və ictimaiyyətlə əlaqəsinin genişləndirilməsi;
- pedaqoji elmi inkişaf, pedaqogika və psixologiya sahəsində fundamental və tətbiqi tədqiqatların aparılmasının təmin edilməsi.

Eyni zamanda, texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi müasir dövrdə məktəb rəhbərliyinin həm nəzəri, həm də praktik planda əsaslı idarəetmə hazırlığına malik olması vacibdir.

Məktəbi idarəetmə-məktəbin daxilində baş verən psixoloji, təşkilati və metodik prosesləri tənzimləmək deməkdir. Bu baxımdan da, idarəetmənin əsas strukturlarından biri də məktəbdaxili nəzarətdir.

Məktəbdaxili nəzarətin həyata keçirilməsində məktəb rəhbərliyi fənn MB rəhbərləri, pedaqoji kollektiv, qabaqcıl müəllimlərin, məktəbin HT-nin, UBR-nin, məktəbin psixoloqunun və VMA-nın köməyindən səmərəli istifadə etməli və faydalanmalıdır. Nəzarəti elə təşkil etmək lazımdır ki, fənn metodbirləşmələrində illik iş planlaşdırılarkən müəllimlər

V Beynəlxalq Humanitar və İctimai Elmlər Konfransı

12 mart 2024 / 16-19

V International Conference of Humanities and Social Sciences

12 march 2024 / 16-19

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasında, fəal təlim metodlarının tətbiq edilməsində təlim motivasiyasının yüksəldilməsi yolları göstərsin.

Başda məktəb direktoru olmaqla məktəb müdiriyyətinin obyektivliyi, demokrativliyi, əhatəliliyi, müasirliyi hər bir müəllimin pedaqoji və yaradıcı işgüzarlığını artırır, təlimin keyfiyyətinə, şagirdlərin bilik səviyyələrinin inkişafına, tərbiyəsinə və nizam-intizamına zəruri təsir göstərir.

Samira Imanova
Azerbaijan University of Languages
PhD in history
imanovas@bk.ru

RUSSIA – CHINA COOPERATION IN THE FIELD OF NUCLEAR ENERGY

Keywords: *Russia, China, nuclear energy, cooperation, strategic partner*

Açar sözlər: *Rusiya, Çin, nüvə enerjisi, əməkdaşlıq, strateji tərəfdaş*

The basis of Russian–Chinese cooperation in the field of nuclear energy is the 2016 “Joint statement of the heads of government of the Russian Federation and the People's Republic of China (PRC) on the development of strategic cooperation in the field of peaceful use of nuclear energy” (1) and the package of strategic documents signed in Beijing in June 2018. The “Joint Statement” emphasized that nuclear energy is a priority for the economic development of the Russian Federation and China, and bilateral interaction is based on the balance of interests and mutual benefit.

One of the most promising areas in the development of the PRC economy is nuclear energy, which will ensure the energy security of the national economy. China is actively developing its nuclear industry and is implementing the world's largest nuclear power development program, involving equipment manufacturers for leading nuclear power plants in Europe, America and Russia (Juchkova, 2020: 66). The lack of own technologies in China's nuclear industry has a negative impact

on the development of this industry in the country, because almost all nuclear technologies used in China are imported and developed with the participation of foreign firms from Russia, Canada, France and the United States. Russia is a reliable partner of China in the field of nuclear energy. Tianwan Nuclear Power Plant is one of the global nuclear power plant construction projects with the help of Russian investments and technologies. The construction of the Tianwan Nuclear Power Plant started in 1999. Already in 2007, the first two power units were put into commercial operation and their design cost was 3 billion dollars. The third power unit started operating in December 2017, and the fourth at the end of October 2018. Tianwan Nuclear Power Plant is the largest object of Russian–Chinese economic cooperation. About 160 Russian organizations participated in the construction of this nuclear power plant (Juchkova, 2020: 66-67).

China National Nuclear Corporation (CNNC) and Russia's Rosatom announced the supply of equipment for Unit 7/8 of the Tianwan NPP, the supply of equipment for the Xiudapu NPP, and China's rapid construction at the Great Hall of the People in Beijing on June 8, 2018, signed contracts for the supply of equipment and services for the demonstration of nuclear reactors. The value of these contracts exceeded 20 billion yuan (\$3.1 billion), and the total construction cost was more than 100 billion yuan (3).

A pioneer in nuclear power, Russia is the world's largest exporter of nuclear reactors and holds the record for the number of nuclear reactors under construction. Its history of providing China with nuclear technology and expertise dates back to the 1950s, when the Soviet Union sold China its first nuclear reactor.

China is rapidly expanding its domestic nuclear capacity as part of efforts to reduce reliance on coal power, which causes severe pollution and makes China the world's largest emitter of carbon dioxide. Moreover, as Russia becomes increasingly isolated from the world due to its annexation of Crimea in 2014 and its war with Ukraine in 2022, it is increasingly dependent on China to support its economy, as well as its energy sector.

Although nuclear power accounts for a smaller share of Russia's and China's economy and electricity generation than fossil fuels, it is a key strategic technology that continues to grow in both countries.

The joint communiqué on the results of the 24th regular meeting of the heads of government of China and Russia signed in September 2019 stated that China – Russia energy cooperation is strategic and long-term, and both sides intend to further develop strategic partnership in this field (4).

In March 2023, China and Russia signed an agreement to deepen cooperation in the field of nuclear energy, especially in the development of fast reactors, the production of uranium-plutonium fuel and the processing of spent nuclear fuel (5).

Against the background of the “renaissance of nuclear energy” in the world, according to I. Sechin, the head of “Rosneft”, the joint work of Russia and China on the construction of energy blocks in third countries can be a promising direction of cooperation (6).

Thus, there are important prospects for cooperation in the field of nuclear energy in the relations between Russia and China. In this field, there are extensive investment relations and mutual exchange of experience between the parties.

References

1. Sovmestnoe zayavlenie glav pravitelstv Rossiyskoi Federatsyy i Kitayskoi Narodnoi Respubliki o razvitii strategicheskogo sotrudnichestva v oblasti ispolzovaniya atomnoi energyy v mirnix tselyakh.
<https://rosatom.ru/upload/iblock/f85/f85910a3a1b24c4d2e31572f492652b9.pdf>.
2. Juchkova, T.A. (2020). Perspektivy sotrudnichestva Rossii i Kitaya v sfere atomnoi energetiki. “Innovatsii i investitsii”, №1, s.66-69.
3. The largest Sino-Russia nuclear project seals the deal in Beijing. China Atomic Energy Authority.
<https://www.caea.gov.cn/english/n6759361/n6759362/c6801897/content.html>.
4. Obzor: Kitaysko-rossiyskoe sotrudnichestvo v oblasti atomnoi energetiki otkrivaet novie gorizonti dlya “zelenogo” razvitiya. Sinkhua novosti.
http://russian.news.cn/2021-05/19/c_139955987.htm.
5. China – Russia Nuclear Industry Cooperation. China Aerospace Studies Institute.
<https://www.airuniversity.af.edu/CASI/Display/Article/3642740/china-russia-nuclear-industry-cooperation/>
6. Sechin rasskazal o perspektivax sotrudnichestva Rossii s Kitaem.
<https://www.vedomosti.ru/business/articles/2023/10/19/1001417-sechin-o-perspektivah-sotrudnichestva-rossii-s-kitaem>

V Beynəlxalq Humanitar və İctimai Elmlər Konfransı

12 mart 2024 / 24-29

V International Conference of Humanities and Social Sciences

12 march 2024 / 24-29

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

Asif Mustafayev

AR Ministry of Science and Education

Institute of Economics

Doctor of Philosophy

asif5252@rambler.ru

APPLICATION OPPORTUNITIES OF CORPORATE GOVERNANCE IN THE PUBLIC SECTOR IN AZERBAIJAN

***Keywords:** Azerbaijan, public sector, corporate governance, efficiency, mechanism, enterprise*

***Açar sözlər:** Azərbaycan, dövlət sektoru, korporativ idarəetmə, səmərəlilik, mexanizm, müəssisə*

The increase in its share in GDP as a result of the introduction of corporate governance in state-owned enterprises is one of the topics requiring serious research. The approach to corporate governance is that it is understood as a system of rules, practices and processes by which any enterprise is managed with the aim of increasing efficiency and accountability in its activities. Effective corporate governance mechanisms in public enterprises can affect their operational efficiency, transparency and, consequently, economic development.

In this regard, having a solid corporate governance system on state-owned enterprises is important for several reasons. They can be attributed to:

- demand for increased efficiency: strict corporate governance techniques in public institutions can help increase efficiency. This can be achieved by better allocation of

resources, increased productivity and improved financial indicators, which, in turn, will have a positive effect on the share of state-owned enterprises in GDP;

- transparency and accountability: strong corporate governance mechanisms promote transparency and accountability in decision-making processes within Public Enterprises. This can help prevent corruption, ensure an optimal and fair distribution of resources, which will lead to a greater contribution of state-owned enterprises to GDP;

- improving the investment environment: well-managed public enterprises are more likely to attract both domestic and foreign investment. When investors are confident in the transparency, accountability, and fairness of a state-owned enterprise, they are more willing to invest. An increase in investment can have a positive effect on the growth and expansion of state-owned enterprises, which would potentially result in an increase in their share of GDP;

- market discipline: effective corporate governance mechanisms in public institutions can help to enforce market discipline and prevent misuse of financial resources. With the establishment of financial and operational discipline, these mechanisms encourage public enterprises to make decisions based on efficient action, fair competition, and commercial considerations that can contribute to a healthier and more productive economy.

Promoting transparency, accountability, and effective decision-making in public sector enterprises is as important as we mentioned to ensure corporate governance. If we summarize international practices in the application of corporate governance, we can draw the following conclusions for Azerbaijan:

1. Establishment of an independent board of Directors:

- Public sector enterprises should have a Board of Directors consisting of independent and qualified persons.

- The board of directors must include professionals from different areas, including finance, law and industry knowledge.

- Directors should not have conflicts of interest, they should act in the interests of the company and the companies with which it is a partner.

2. Implementation of transparent decision-making processes:

- Public sector enterprises must implement transparent decision-making processes.

- Key decisions such as strategic plans, budgets and large contracts must be documented and communicated to the relevant stakeholders.

- Board meeting minutes and key decisions must be recorded and made available to the public, ensuring transparency and accountability.

3. Strengthen financial control and reporting:

- Public sector enterprises must have reliable financial control mechanisms.

- An internal control system should be applied to prevent fraud and corruption.

- Regular internal and external audits should be carried out to ensure compliance with financial regulations and Reporting Standards.

- publication and presentation of annual financial statements to the public.

4. Promoting stakeholder participation:

- Public sector enterprises must actively engage with stakeholders, including employees, customers and the public.

- Mechanisms must be created that allow interested parties to express their opinion, express their concerns and participate in decision-making processes.

- Regular contact with interested parties must be maintained through public consultations, inquiries or special communication channels.

5. Promoting ethical standards and rules of conduct:

- Public sector enterprises must develop and implement rules of conduct that promote ethical behavior.

- Ethical training of employees must be carried out to make sure that they understand and comply with the rules of conduct.

- To promote transparency and accountability, a mechanism must be created to report unethical behaviors, such as an information hotline.

6. Increasing transparency and disclosure:

- Public sector enterprises must actively disclose relevant information to the public.

- Information about the company's activities, financial performance, and large contracts must be published on your official websites or other available platforms.

- To ensure transparency and avoid conflicts of interest, executive awards and transactions with related parties must be informed.

It is important to note that these measures are common guiding principles, and each public sector enterprise in Azerbaijan may have its own management requirements. It is very important that these principles are adapted to the specific needs and context of each enterprise. In addition, the legal and normative legal framework in Azerbaijan must be taken into account when applying the practice of corporate governance.

The practical significance of the results. It is important to note some of the general economic problems that public sector enterprises may face in Azerbaijan. It should be borne in mind that specific problems may vary depending on the direction of activity of each enterprise. From this point of view, the following can be attributed to the general economic problems mentioned:

1. Financing and financial strength: public sector enterprises may face problems related to financing and financial sustainability. This includes problems such as inadequate budget allocations, limited access to capital or financial inefficiency.

2. Governance and transparency: ensuring good governance and transparency practices can be challenging for public sector enterprises. Problems such as corruption, lack of accountability or opacity in decision-making processes are some of the factors that prevent these enterprises from working effectively.

3. Inefficiency and operational performance: public sector enterprises may face operational inefficiencies, including outdated infrastructure, inadequate technological progress, or a lack of qualified human resources. These factors are considered to be factors affecting performance, quality and overall work efficiency.

4. Market competition and market dynamics: public sector enterprises often work in sectors with private competitors. It is seen as a serious obstacle to ensuring sustainable development in adapting to market dynamics, including changing consumer preferences, competitive prices or technological failures.

5. Regulatory environment: public sector enterprises can face problems related to complex rules and bureaucratic

processes. These factors are among the factors affecting business ease, investment attractiveness and overall competitiveness.

6. Provision of public services: some public sector enterprises are responsible for the provision of basic public services, such as utilities, transport or health care. Problems may arise with the provision of effective and reliable services, meeting demand or bridging infrastructure gaps.

It is important to note that these are common problems and may not apply to all enterprises of the public sector in Azerbaijan. The specific economic problems that each enterprise faces will depend on its industry, operating conditions and individual circumstances.

Şəfəq Nağıyeva

Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

shefegnovruzlu@gmail.com

ZAMAN MƏNALI PAREMİYALARDA ZAMANIN LEKSİK VAHİDLƏRLƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: *paremiya, leksik vahid, zaman məzmunu, temporallıq*

Keywords: *paremia, lexical unit, time content, temporality*

Paremiyaları fərqləndirən başlıca cəhət onların kommunikativ və funksional mənası deyil, məcazi mənasıdır. Paremiyalar məhz idiomatikliyinə görə varlığın çoxlu və müxtəlif hadisələrinə aid ola bilər. Ümumən, temporallığın əsas ifadə vasitəsi feilin finit formalarıdır. Lakin paremiyaların müəyyən qrupunda temporallıq öz ifadəsini tapmır. Bir sıra hallarda temporallığın ifadəsi üçün zaman məzmunlu leksik vahidlərə ehtiyac duyulur. Bu halda temporallığın semantik mərkəzi rolunda leksik vahidlər işlənir və bu vahidlər həm də, bütövlükdə, paremiyanın ümumi idiomatik məzmununu müəyyənləşdirir.

Zaman mənalı sözlər dildə ayrıca qrup təşkil edir və xüsusi semantik sahəyə aid olur. Belə sözlərə gündüz, səhər, axşam, indi, dünən, srağagün, bu il, bildir, inişil, sabah, vaxt, həmişə, zaman, gün, il, ay, həftə kimi müxtəlif sözləri nümunə göstərmək olar. Belə sözlərin bir qrupu Azərbaycan dilçiliyində həm isim, həm də zaman zərfi kimi qiymətləndirilir. Bu qrupa daxil olan bəzi sözlərin təkrar kimi işlənməsi onlardakı zaman məzmununu artırır. Məs.: il-il, ay-ay, əsr-əsr, həftə-həftə və s.

Paremiyalar semantik baxımdan spesifik ifadəyə malik olan dil vahidləridir. *“Bu günün işini sabaha qoyma”* atalar sözü bu gün və sabah qarşılaşmasına görə hərfi mənada başa düşülə bilər. Lakin bu ifadəni paremioloji vahidə çevirən onun qazandığı idiomatik mənadır. Burada söhbət artıq bu gündən və sabahdan getmir. İndiki və gələcək zaman məntiqi baxımdan bir-birinə qarşı qoyulur. *“Hər işi vaxtında gör”* cümləsinin ifadə etdiyi hökm ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunur.

Paremiyalarda yaxın mənə və ya onun müstəqim hərfi mənəsi funksional baxımdan onun əsas mənəsi olmur. Burada əsas mənə paremiyanın idiomatik mənəsidir. Məhz bu mənə əsasında paremiyadakı hadisə varlığın çox saylı və müxtəlif hadisələrinə aid ola bilər. Məs.: *“Gözəl də kamallı gərək”* atalar sözündə konkret situasiya insanın kamallı olması ilə aktuallaşır, semantik baxımdan *“Aqıl bir işarə bəsdir”*, *“Aqıl başın böyüklüyündən deyil”*, *“Ağıl var, kamal yox”*, *“Ağıl gözəllikdə deyil”* və s. kimi atalar sözləri ilə əlaqələnir. Bir sıra atalar sözlərində temporallıq idiomatik səviyyədə öz ifadəsini tapmır. Bu halda yaxın mənədən uzaq mənəyə keçid üçün leksik vahid və vahidlər tələb olunur. Bu paremiyada zaman münasibətlərinin tənzimləyicisi olur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, paremiyalarda semantik mərkəz leksik vahidlərlə ifadə oluna bilər. Bu halda paremiyalarda həm semantik, həm də paremioloji mərkəz leksik vahidlə ifadə olunur, yaxın və uzaq mənələrin dəyişdirilməsinin xüsusi şəkli özünü göstərir. Bu, zaman mənalı paremiyalarda özünü qabarıq göstərir. Məs.: *Bu ilki sərçə bildirki sərçəyə cük-cük öyrədir; Bu gün belədir, sabah elə; Bu gün var, sabah yox; Dünən yediyini bu gün yadımdan çıxarıb; Dünəni demə, bugünü de; Əvvəl düşün, sonra danış; Yayda yatan qışda dilənər; Yayda işlə, qışda dişlə; Hər gecənin bir gündüzü var.*

Paremiyada zaman məzmununun ifadəsi özünəməxsus qanunauyğunluğa malikdir. Burada zaman məzmunu bəzən zaman məzmunlu sözün işlənməsi ilə bağlı olur. Məs.: *Vaxt qızıldır; Az ye, həmişə ye; Vaxt ilə hesablaşmaq lazımdır; Necə zamana, elə də insanlar; Sənin toyun sabaha qalıb; Hər şey öz vaxtında; Cücəni payızda sanarlar* və s.

Lakin əvvəl verdiyimiz nümunələrdə də göründüyü kimi, bir sıra hallarda paremiyalarda iki zaman məzmunlu söz paralel şəkildə işlənir və ümumi paremioloji mənənin ifadəsinə xidmət edir. Belə paralel sözlərə bu gün – sabah, onda – indi, əvvəl – sonra, dünən – bu gün və s.-ni nümunə göstərə bilərik. Paremiyaların zaman məzmunlu leksik vahidi bir qayda olaraq onun paremioloji mənəsinin ifadəsinə xidmət edir. Paremiyalarda leksik vahidlərin paralellik təşkil etməsi müxtəlif tipli sözləri əhatə edir. Belə paremiyalarda antiteza özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məs.: *Axşam qızartısı sabaha yaydır, sabah qızartısı axşama vaydır; Əvvəl evin içi, sonra bayır; Əvvəl düşün, sonra danış; Bu gün nağd, sabah nisyə; Yayın tör-töküntüsü qışın əppək qatığıdır; Az ye, həmişə ye* və s. Ümumən, gecə-gündüz, bu gün-sabah; əvvəl-sonra və s. kimi leksik vahidlərin qarşılaşdırılması ilə paremiyalarda zaman məzmunu konseptuallaşdırılır. Bir sıra paremiyalarda zaman məzmunlu leksik vahid müəyyən bir konseptual cərgəyə daxil olur. *Vaxt ilə hesablaşmaq lazımdır; Vaxt gözləmir; Hər şeyin öz vaxtı var; Vaxtı boş keçirərsən, gönü suya verərsən; Vaxtsiz banlayan xoruz tez kəsilər* və s. kimi paremiyalarda vaxt leksemi ümumi zaman, zamanın müəyyən bir anı, zamanın müxtəlif çağları kimi müxtəlif çalarlıq işlənir və geniş mənada, dünən, bu gün, sabah, indi, sonra, həmişə kimi leksik vahidlərlə bir semantik cərgə təşkil edir. Bu isə dil

daşıyıcılarında vaxtın, zamanın bir konsept kimi mövcud olduğunu göstərir.

Paremiyalarda zaman məzmununun formalaşmasında zaman məzmunlu müxtəlif leksik vahidlər, eləcə də köməkçi sözlərin rolu vardır. Bu baxımdan öz məzmununa görə zaman bildirən və zərflərdən təcrid olunan sonra, əvvəl, qabaq və s. kimi qoşmaları göstərmək olar. Bu baxımdan paremiyalarda zaman məzmununun aktuallaşmasında zaman məzmunlu isimlərin, təkrarlanan sayların, feili sifətlərin, feilin müxtəlif zaman formalarının qoşulmuş zərflərin də mühüm rolu var. Məs.:

İsimlər: *Qapıdan qovsan, bacadan gələr; Saxla saman, gələr zaman; Yaz əkinçi, qış dilənç; Dost yaman gündə tanınar; Yayda yatan, qışda varını satar; Yayda işləyər, qışda dincələr, Qışın işini yayda gör, yayın işini qışda və s.*

Saylar: *Bir əldə iki qarpız tutma olmaz; Bir əli yağda, bir əli balda; Bir ayağı burda, bir ayağı orda; Bir atım barıtı var; Bir qatı nazik, iki qatı yoğun, qat yarımı hardan tapım; Bir qoyundan iki dəri çıxmaz; Bir qorxaq, bir ordunu xarablar; Bir dəli quyuya bir daş saldı, yüz ağıllı çıxarda bilmədi; Bir əli ilə yandırır, bir əli ilə söndürür; On dəfə ölç, bir dəfə biç; İki at bir mıxa bağlanmaz; İki eşit, bir danış; İkisi birə dəyməz, birisi heçə və s.*

Əvəzlilər: *Biri əkir, biri yeyir; Biri işləyir, o biri dişləyir; Biri od olanda, o biri su olmalıdır; Bu qulağından alır, o biri qulağından salır; Dəliyə iş buyur, özün də dalınca get; Elə çobanın belə də sürüsü olar; Harada aş, orada baş; Hər gülməyin bir ağlamağı var; Nə əkərsən, onu biçərsən; Nə istisi var, nə soyuğu; Kimi gülür, kimi ağlayır; Hərənin bir dərdi var; Kimini aşılayır, kimini daşılayır; Hər şeyin öz yeri və s.*

V Beynəlxalq Humanitar və İctimai Elmlər Konfransı

12 mart 2024 / 30-34

V International Conference of Humanities and Social Sciences

12 march 2024 / 30-34

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

Feili sifətlər: *Dilini qısa edən başını salamat saxlar; Diş verən dişlik də verər; Dünən yediyini bu gün yadından çıxardıb; Əkməyən biçməz; İstisini istəyən tüstüsünə də dözər; Oxuduğunu demə, anladığını de; Oxuyan qocalığa baxmaz* və s.

Belə vahidlər paremiyada zaman münasibətlərinin müəyyənləşməsi baxımından daha çox yardımçı vasitə olur.

Natəvan Zeynalova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

zeynalova.natevan@mail.ru

ƏHALİNİN MİQRASIYASI QANUNAUYGUNLUQLARININ ELMİ VƏ TARİXİ ƏSASLARI

Açar sözlər: miqrasiya, mühacirət, əcnəbi, vətəndaşlıq, beynəlxalq hüquq

Keywords: migration, emigration, foreigner, citizenship, international law

Sosial sistemin postindustrial transformasiyasının indiki mərhələsində dünya birliyi iqtisadi, siyasi, informasiya-kommunikasiya, demoqrafik və mədəni qloballaşmanın növbəti dövrünü yaşayır. Bu, beynəlxalq kommertiya, sənaye, maliyyə və siyasi assosiasiya və birliklərin fəaliyyətinin canlanmasında, transmilli korporasiyaların və beynəlxalq bankların mövqelərinin möhkəmlənməsində, siyasətə dərinlən inteqrasiya olunmuş qlobal informasiya sistemlərinin yaranmasında və sürətlə böyüməsində özünü əyani şəkildə göstərir. İnsan həyatının bir çox sahəsinə xidmət edən kompüter şəbəkələrinin yaradılması və iqtisadiyyatın bununla inkişaf etməsində xüsusilə qeyd edə bilərik. Dünyamızın tarixən formalaşmış demoqrafik xəritəsinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən amillərdən biridə planetin ümumi əhalisinin artması və müxtəlif xalqların, etnik qrupların qarşılıqlı assimilyasiyası baş verməsidir. Hazırda əhalinin miqrasiyası demək olar ki, bütün ölkələri və qitələri əhatə edən qlobal əhali hərəkətinin sosial prosesi kimi xarakterizə edilə

bilər. Miqrasiya proseslərinin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Məsələn, quldarlıq münasibətləri dövründə xarici miqrasiya siyasi çəkişmələr və torpaq çatışmazlığı ilə bağlı idi. Məşhur şotland iqtisadçısı və filosofu A.Smitin qeyd etdiyi kimi, həcmcə əhəmiyyətsiz olan yunan şəhər icmaları, əhalinin sayının artması, rabitə və ticarət əlaqələrinin olmaması zərurətindən onlara köçməyə icazə verilir və hətta bu məsələni rəsmi qaydada tənzimləyirdilər (Martene, 1905: 176).

Orta əsrlərdə feodalizm dövründə əhali torpağa bağlı idi ki, bu da əslində xarici köç imkanını istisna edirdi. Lakin sonradan mühacirət feodallar üçün gəlir mənbəyinə çevrildi və onlar köçənlərə məxsus bütün əmlakı öz xeyrinə müsadirə etdilər. Zaman keçdikcə bu adət yumşaldı: əmlakların müsadirəsi müəyyən vergi ilə əvəz olunmağa başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, feodalların mühacirətlə bağlı sonrakı fikirlərində xəzinələri köçkünlərdən alınan vergilər hesabına əsaslı şəkildə doldurulan monarxlar tərəfindən qəbul edilirdi. Eyni zamanda, bir çox Avropa monarxiyalarının 17-19-cu əsrlər dövründə mühacirətlə bağlı dövlət siyasəti son dərəcə məhdudlaşdırıcı idi. Məsələn, Avstriya, İngiltərə, Fransa kimi ölkələrdə mühacirlərə qarşı münasibət son dərəcə düşmən mövqedə idi. Bu ölkələrin vətəndaşlığını tərk edən şəxslər öz əmlaklarından məhrum edildilər, həmçinin sonradan vərəsəlik hüquqlarını həyata keçirə bilmirdilər. Üstəlik, məskunlaşanların vətənlərinə qayıtması ümumiyyətlə qadağan edildi. Bunu həmin dövlətlərin o dövr üçün qəbul olunmuş qanunvericiliklərindəki müvafiq qaydalar sübut edirdi. Məsələn, Avstriya imperatoru II İosif 1784-cü ildə Avstriya vətəndaşlarının ölkəni tərk etməsini qadağan edən qanun qəbul etdi. Hökumətin icazəsi olmadan ölkəni tərk edən şəxslərə münasibətdə bu qanun repressiv xarakterli tədbirləri nəzərdə tuturdu.

Mühacirlərnən bağlı məsələlər digər Avropa ölkələrində də bu dövr üçün qanunvericilikdə nizamlanması xüsusi fərqlənmirdi. Fransanı tərk etmək üçün kral hökumətindən də xüsusi icazə tələb olunurdu. Bu, həm 1669-cu ildə çıxan XIV Lüdovikin fərmanında, həm də 1811-ci ildə qəbul edilmiş I Napoleonun fərmanında (Fransa 1791-ci il Konstitusiyasının köçürülmə azadlığını elan etməsinə baxmayaraq) qeyd edilmişdir. Çıxmağa icazənin məqsədəuyğunluğu dövlət və onun təbəələri arasında mövcud olan “doğum əlaqələri” ilə əsaslandırılırdı ki, bu da XIV Lüdovik fərmanında deyildiyi kimi, “vətəndaş cəmiyyətində mövcud olanların ən yaxını və ayrılmaz hissəsi” idi.

İngilis adət hüququna görə (common law), vətəndaşlıq yerli və təbii hesab edilirdi. Yerli vətəndaşlıq dedikdə, əcnəbinin onu müdafiə edən dövlətin ərazisində faktiki qalması nəticəsində yaranan vətəndaşlıq başa düşülürdü. Əcnəbinin başqa dövlətə keçməsi ilə bu tabeçiliyə son qoyuldu. Təbii vətəndaşlıq isə əksinə əbədi sayılırdı. Təbii vətəndaşlıq yalnız İngiltərədə doğulanlara aid idi. Eyni zamanda hesab olunurdu ki, onlar başqa dövlətin tabeliyinə keçə bilməzlər.

XVIII-XIX əsrlərdə Danimarka və İsveç kimi ölkələrin praktikasına görə, mühacirlər məhz köçürmə faktına görə bu dövlətlərin subyekti olmaqdan çıxarılırdı. Beləliklə, dövlət yardımına və himayəsinə ehtiyacı olan köçkünlər, bir qayda olaraq, ondan da məhrum olunurdular. Tamamilə aydındır ki, belə vəziyyətlərdə dövlətlər arasında bu cür münaqişələrin həllinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrin imzalanması zəruri idi.

Onu da qeyd etmək maraqlı olar ki, uzun müddətdir immiqrasiyanı təşviq edən Amerika Birləşmiş Ştatları eyni zamanda öz vətəndaşlarının ölkəni tərk etməsini xoş qarşılamırdı. Yalnız 1868-ci ildə Vaşinqton Konqresi mühacirətin tam

azadlığını elan edən qanun layihəsini qəbul etdi (Kent's Commentaries on American Law, 1851: 10).

XIX əsrin sonlarından başlayaraq əksər dövlətlərin qanunvericiliyi kimi miqrasiya siyasəti də dəyişməyə başladı. Köçmə hüququ artıq hər bir vətəndaşın ayrılmaz hüququ kimi qəbul edilirdi. Eyni zamanda, hər bir vətəndaşa vətəndaşlıqdan çıxmaq azadlığı tanındı. F.Martenin qeyd etdiyi kimi, dövlətlər tərəfindən “mühacirət azadlığının” tanınması “insan şəxsiyyətinə və onun maraqlarına hörmətə əsaslanan yeni sosial və siyasi nizamlar”la bağlı idi.

Tanınmış iqtisadçılar, siyasətçilər, alimlər və sosial biliklərin müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssislər əhalinin miqrasiyasının mahiyyətinin, onun səbəbləri və tənzimlənməsi məsələlərinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirmişlər.

Əhalinin miqrasiyasının qanunauyğunluqları üçün mühüm elmi əsaslandırma 19-cu əsrin sonlarında London Universitetində tərtib edilmişdir. İngilis alimi-tədqiqatçı E.Rivenşteyn statistik məlumatların hərtərəfli təhlili əsasında miqrasiyanın intensivliyi və istiqamətləri arasında asılılığın əsas amillərini müəyyən etməyə nail olmuşdur.

E.Rivenşteynə görə, miqrasiyanın ən mühüm amili iqtisadi amildir. Onun konsepsiyasında miqrasiya proseslərinin şərti iqtisadi qeyri-sabitlik və miqrantların maddi marağı ilə aydın şəkildə izlənilir.

Əhalinin miqrasiyası texnoloji tərəqqi və rabitənin inkişafı ilə intensivləşir. Miqrasiya prosesi adətən mərhələli xarakter daşıyır. İnsanlar əvvəlcə ən yaxın şəhərdə yaşayış məntəqələrinə, daha sonra isə sənaye və ticarət əlaqələrinin sürətlə inkişaf etdiyi iri şəhərlərə axınını nəzərdə tutur. İki coğrafi nöqtə arasında miqrasiya axınlarının intensivliyi onların arasındakı məsafə ilə tərs mütənəsbdir. Hər bir əhəmiyyətli

miqrasiya axını onu kompensasiya edən, xalis miqrasiya nisbətlərini azaldan “əks axın” yaradır.

Eyni zamanda, E.Rivenşteyn nəzəriyyəsində miqrasiyanın stimullaşdırılması baxımından sonrakı tarixi təcrübədə nümayiş etdirilən geosiyasi, demoqrafik, etnik və başqaları kimi miqrasiya proseslərinin müəyyənədiç amillərinə hələ lazımı diqqət yetirilməmişdir (Ravenstein, 1885: 167-221).

F.Martensin fikrincə, xarici miqrasiya proseslərini beynəlxalq kommunikasiyanın təzahürü kimi də qiymətləndirmək olardı. Onun fikrincə, “beynəlxalq kommunikasiya” “dövlətin məqsədi”nə görə zəruridir ki, bu da “bütün gücü ilə subyektlərin hərtərəfli inkişafına töhfə verməlidir”. F.Martenetin qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq münasibətlər “dövlət cəmiyyətlərinin mövcudluğunun müəyyən dövründəki” daxili vəziyyətini, habelə onların sosial-siyasi sisteminin əsasında duran prinsipləri əks etdirən bir növ “güzgü”dür. Tanınmış hüquqşünasın fikrincə, xalqlar öz beynəlmiləl kimlik şüuruna məhz beynəlxalq ünsiyyətdə nail olurlar. Necə ki, ayrı-ayrı fiziki şəxs digər şəxslərlə ünsiyyət vasitəsi ilə öz qabiliyyət və güclü tərəflərini dərk edirsə, xalq da beynəlxalq ünsiyyət zamanı “özünü tanıma vasitələrini alır”. Ötən əsrin 60-70-ci illərində V.Lyuisin nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək miqrasiyanın neoklassik nəzəriyyəsi (M.Todaro) işlənib hazırlanmış, ona uyğun olaraq iqtisadi inkişaf prosesində əsas rol əmək miqrasiyasına verilmişdir. Miqrasiyanın neoklassik nəzəriyyəsi iki yanaşmaya əsaslanır: makroiqtisadi və mikroiqtisadi (Martene, 1905: 112).

Makroiqtisadi yanaşmaya uyğun olaraq miqrasiya prosesləri əmək ehtiyatlarının və kapitalın ərazi üzrə yenidən bölüşdürülməsinin nəticəsidir. Miqrantlar iqtisadi şəraiti daha cəlbədiç olan, o cümlədən yüksək maaşlı yerlərə axın edirlər.

Mikroiqtisadi yanaşmaya görə, miqrasiya miqrantın fərdi qərarı ilə, onun artan istək əsasında müəyyən edilir.

1980-ci illərdə S.Sassen əhalinin xarici (beynəlxalq) miqrasiyasının qanunauyğunluqlarına diqqət yetirən dünya sistemləri nəzəriyyəsini irəli sürdü. Bu nəzəriyyəyə görə, əhalinin xarici miqrasiyası qloballaşmanın və bazarların qarşılıqlı nüfuzunun nəticəsidir. Eyni zamanda, xarici miqrasiya proseslərinin stimullaşdırılmasında transmilli korporasiyalar, eləcə də xarici investisiyalar mühüm rol oynayır. Əhalinin miqrasiyası dünyanın müxtəlif ölkələrində əmək ehtiyatlarına tələb və təklifi tənzimləyən mexanizm kimi təqdim olunur.

Yeni miqrasiya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi XX əsrin 90-cı illərində işlənib hazırlanmışdır. O.Stark miqrasiya proseslərini ailə strategiyası nöqtəyi-nəzərindən izah edir ki, onun məqsədlərindən biri də gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsidir. Bu nəzəriyyənin konsepsiyasında bir ölkədən digərinə həyata keçirilən pul köçürmələrinin roluna, həmçinin miqrasiya prosesləri ilə sosial-mədəni mühitin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Həmçinin bu müddət ərzində miqrasiya şəbəkələri nəzəriyyəsi də işlənib hazırlanmışdır. Onun təsisçilərindən biri D.Massey miqrasiya şəbəkəsini istənilən miqrantın şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən edirdi. İnkişaf etməkdə olan miqrasiya şəbəkələri vasitəsilə miqrantlar mənşə ölkələrində qalmış ailələri və dostları ilə ünsiyyət qururdular. Belə bağlantılar vasitəsilə miqrantlar və onların həmvətənləri arasında faydalı məlumatlar mübadiləsi aparılır və mənşə ölkəsində olan miqrantların ailə üzvləri miqrasiya şəbəkələri vasitəsilə maliyyə dəstəyi alırdılar. Eyni zamanda xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bir qayda olaraq, onlara miqrantların

qəbul etdiyi ölkələrdə perspektivli işə düzəlməkdə köməklik göstərirdi (Todaro, 1976).

Son zamanlar əhalinin miqrasiyasının qanunauyğunluqlarını təhlil edən tədqiqatçılar tez-tez mövcud nəzəriyyələrin konseptual müddəalarını inkişaf etdirirlər. Eyni zamanda, onlar bu fenomənə xas olan yeni tendensiyalarının izahını ətraflı şəkildə veririrlər. Belə ki, xarici miqrasiya və əmək bazarları sahəsi üzrə olan mütəxəssis P.Stolker “Sərhədsiz işçilər: qloballaşmanın beynəlxalq miqrasiyaya təsiri” adlı əsərində müasir miqrasiya proseslərinin mahiyyətini şərh edən bəzi ümumi qəbul edilmiş modelləri təhlil edirdi. Onların əksəriyyəti, bir qayda olaraq, iqtisadi amillərə əsaslanır: həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq istəyi; miqrantlara aşağı maaşlı işlərin verildiyi yeni əmək bölgüsü; qeyri-sabit bir dünyada ailənin mövcudluğu riskini azaltmaq istəyi ilə əlaqədar olaraq, əmək qabiliyyətli işçilərin xaricə göndərilməsinin ailə strategiyası və s. Miqrasiyanı “qloballaşmış dünyanın” ayrılmaz xüsusiyyəti hesab edən alimlərin mövqeyi malların, insanların, xidmətlərin, kapitalın hərəkəti qarşısındakı maneələrin aradan qaldırılması, habelə iqtisadi, siyasi birliyin transmilli şəbəkələrinin yaranması ilə xarakterizə olunur. P.Stolker bütün bu komponentlərin bir-birini tamamladığına inanır. Amma bununla belə, qeyd etdiyimiz amillərin bəziləri sual altındadır. Məsələn, P.Stolker göstərir ki, miqrasiya proseslərinə təkcə iqtisadi amillər deyil, həm də kardinal sosial-siyasi dəyişikliklər səbəb olur. Daxili etibarsızlıq hissi radikal siyasi dəyişikliklər dövründə güclənməyə meyllidir. Ən yaxşı nümunə kimi SSRİ-nin mövcudluğunun sona çatmasını göstərə bilərik. Belə ki, 1993-1996-cı illərdə, 2,7 milyona yaxın insan keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarından Rusiyaya köçüb. Bununla bağlı miqrasiyanın ən mühüm səbəblərindən biri sosial “kənarlıq”

qorxusu, xüsusən də milli dili bilməmək və “rusdillilərini” qorumaq istəyi idi (Kerbera, Stolker, 2004: 77).

Bu amillərlə yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud demoqrafik vəziyyətin xüsusi yer tutduğunu qeyd edə bilərik. Bildiyiniz kimi, bir çox Avropa ölkələrində əhalinin qocalması və azalması iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində xarici işçi qüvvəsinə sabit tələbatı saxlayır.

Miqrasiya proseslərinin hərəkətverici qüvvələrini təhlil edən E.Giddens müxtəlif nəzəriyyələrin müddəalarına istinad edir. Xüsusilə, o, miqrasiyanın iqtisadi, siyasi, sosial və demoqrafik xarakter daşıyan “itələyin və çəkin” amillərinin məcmu hərəkətləri ilə müəyyən olunduğu mövqeni nəzərdən keçirir. “İtələmə” amilləri bunlardır: müharibə, aclıq, siyasi qarşıdurma. Cazibədar amillərə aşağıdakılar daxildir: qurulmuş əmək bazarları, daha yaxşı yaşayış şəraiti, aşağı əhali sıxlığı.

Eyni zamanda qeyd etmək istərdim ki, əhalinin müəyyən hissəsinin yüksək miqrasiya mobilliyi ilə yanaşı, bir çox insanlar doğulduğu yerdə qalmağa, yaşamağa, oxumağa və işləməyə üstünlük verirlər. Bunun səbəbi həm vəsaitin olmaması, həm də miqrasiyanı əvvəlcədən müəyyən edən digər imkanlar, ya da ənənəvi olaraq öz vətəninə tərk etmək istəməməsi ola bilər. Belə istəksizlik çox vaxt miqrasiyanın həyata keçirilməsinə mane olur.

Deməli, miqrasiya prosesləri əhalinin, bütövlükdə cəmiyyətin vəziyyətinin ayrılmaz atributu olmaqla, həm də sosial inkişafın hər bir mərhələsində keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır.

Yeni texniki imkanların və istehsal üsullarının, rabitə vasitələrinin meydana çıxması ilə, eləcə də sosial və geosiyasi mahiyyətdə gedən dəyişikliklərlə əlaqədar əhalinin miqrasiyasında yeni meyillər yaranır. Onlar hərəkətlərin müxtəlif

səbəb-nəticə şəraitində, əhalinin coğrafi yenidən bölüşdürülməsində, miqrasiya proseslərinin azalmasında və ya intensivləşməsində özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Martene, F. (1905). *Sovremennoye mezhdunarodnoye pravo tsivilizovannykh narodov: V 2 tt. T.2. Sankt'-Peterburg*", 438 s.
2. *Kent's Commentaries on American Law*. (1851). 7 ed. New-York, t. II, 218 p.
3. Ravenstein, E. (1885). *The Laws of Migration*. *Journal of the Royal Statistical Society*. June, pp.167- 227.
4. Todaro, M. (1976). *Internal Migration in Developing Countries*. Geneva.
5. Kerbera, N., Stolkera, P. (2004). «Rabotniki bez granits: vliyaniye globalizatsii na mezhdunarodnuyu migratsiyu». *Otechestvennyye zapiski*. № 4, s.69-81.

Khayala Shabanova

Baku State University

PhD student

shabanovakhayala98@gmail.com

RESEARCH OF THE PROBLEM OF COLLABORATION DURING THE SECOND WORLD WAR IN AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY

Keywords: *historiography, germans, collaboration, emigration, legion*

Açar sözlər: *tarixşünaslıq, almanlar, əməkdaşlıq, mühacirət, legion*

Issues of World War II are still relevant in modern historiography. Over the past 30 years, domestic historiography has undergone significant changes, which have had a positive impact on the further development of historical science in Azerbaijan. In historiography, a place is given to the study of topical, little-known problems that have not been studied in Soviet historiography. One of the problematic issues of the Second World War is the problem of collaboration. The term “collaboration” arose at the beginning of the 19th century; its widespread use dates back to the period of the World War. Collaboration-military, political, economic cooperation with the enemy. In historiography, collaborators were also called “traitors” and “enemies.” During the war years, thousands of people collaborated with Nazi Germany. Historical and political circumstances led to cooperation with the Third Reich. Among the collaborating Soviet citizens, there were also Azerbaijanis. To survive and escape from harsh German

concentration camps, prisoners of war were forced to cooperate. Having carried out a brief review of works devoted to the problem of collaboration, it should be noted that this problem in Azerbaijani historiography was studied within the framework of the activities of political emigrants during the war.

At the end of the second decade of the twentieth century, Azerbaijan managed to gain independence. However, the establishment of Soviet power led to a new wave of emigration of many leading figures in political thought. In the 20-30s, representatives of the Azerbaijani political emigration intensified their activities. To implement the idea of restoring independence, political emigrants decided to take advantage of historical and political conditions. After the invasion of Nazi Germany into the USSR, as a result of mobilization, representatives of the Azerbaijani people went to the front. In the first months of the war, some Soviet citizens were captured. To save them from the harsh conditions of captivity, representatives of national emigrations offered cooperation to the German leadership. Despite the distrust of representatives of prisoners of war, the leadership of the Third Reich agreed to cooperate for military-political purposes. Let us consider works that reflect the problems of cooperation with the Germans during the war.

Ramiz Abutalibov, an Azerbaijani diplomat and patriot, in his works explored topical issues of the activities of the Azerbaijani political emigration. His research was devoted to the activities of representatives of political emigrants. The works examined the activities of members of the government of the Azerbaijan Democratic Republic. The diplomat managed to restore unknown pages of the rich history of Azerbaijan.

Among the current works, one can highlight the work written in 2014, “Land of Fire. In the struggle for freedom and independence.” This work covers a chronological framework from 1920 to 1945, which provides valuable information about the activities of the Azerbaijani political emigration. In this work, a separate chapter is devoted to the problem of German-Azerbaijani relations during the Second World War. The chapter examines the plans of Nazi Germany to seize the Caucasus, and the activities of the German Eastern Ministry in the formation of military units-legions. The work examines the issues of the formation and activities of the Azerbaijani communications headquarters (Abutalıbov, 2014: 492).

In historiography, the work of professor Irada Huseynova “History of the Peoples of the Caucasus” should be highlighted, which also provides brief information about the activities of the Azerbaijani emigration during the war. In the work, the professor notes: “The attitude of the Germans towards the legionnaires was like mercenaries, but the legionnaires themselves considered themselves volunteers fighting for national independence. Of course, there could be no talk of any independence on the part of Hitler’s Germany” (Huseynova, 2018: 871).

The activities of the Azerbaijani political emigration during the war years were also studied by the Azerbaijani historian H. İbrahimli. In his work “History of Azerbaijani Political Emigration,” written in 2012, the author provided valuable information about the activities of political emigration. In scientific research, a large place is devoted to the study of the problem of the formation of the Azerbaijani legionnaire, A. Fətəlibeyli during the congress of Azerbaijanis in 1943 (İbrahimli, 2012: 154).

Among the historians who have studied the history of cooperation with the Germans, one can single out the Azerbaijani historian N. Yagublu. He wrote a number of works devoted to the activities of the Azerbaijani Legion. In the work “Azerbaijani Legionnaires”, the author deeply studied the historical reasons and prerequisites for the formation of the legion and current issues of the legion’s activities. The biographical work “Abdurrahman Fatalibeyli Dudanginsky” dedicated to the Azerbaijani legionnaire provides valuable information about the life and activities of the legionnaire. The historian gave information about the activities of political emigration during the war, and also explored the problems of cooperation and the unresolved issue of restoring the independence of Azerbaijan (Yaqublu, 2005).

Summarizing the above, we can conclude that the problem of the activities of legions from among the Caucasian peoples has been studied in Azerbaijani historiography within the framework of the activities of Azerbaijani political emigration. The features of the activities of the Azerbaijani Legion were also studied. In historiography, this issue has been little studied but is still relevant (Yaqublu, 2009: 262).

References

1. Abutalybov, R., Mamulia, G. (2014). Strana ogney. V bor'be za svobodu i nezavisimost'. Politicheskaya istoriya azerbaydzhanskoj emigratsii. 1920-1945 gg. Baku: «SBC», 584 s.
2. Guseynova, I. (2018). Istoriya narodov Kavkaza (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). Baku: «Elm və təhsil», 1248 s.

V Beynəlxalq Humanitar və İctimai Elmlər Konfransı

12 mart 2024 / 44-48

V International Conference of Humanities and Social Sciences

12 march 2024 / 44-48

DOI: <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/V>

3. İbrahimli, X. (2012). Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı: «ADPU nəşriyyatı», 358 s.
4. Yaqublu, N. (2005). Azərbaycan legionerləri. Bakı: «Çıraq», 336 s.
5. Yaqublu, N. (2009). Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı: «Abşeron Nəşr», 262 s.

Nərmin Axundova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dissertant
narminaxundova88@mail.ru

ÜSLUBİ NEOLOGİZMLƏRİN BƏDİİ MƏTN YARADICILIĞINDA ROLU

Açar sözlər: üslubi neologizm, bədii mətn, struktur, trop, dilçilik

Keywords: stylistic neologism, literary text, structure, trope, linguistics

Üslubi neologizmlər dildəki innovasiyaları əks etdirir. Buna görə də onlara bədii mətn kontekstindən yanaşdıqda bədii mətnin əsas komponentlərindən biri kimi baxmaq lazımdır. Müasir dünya elminin ən son inkişaf tendensiyaları kontekstindən baxsaq, müasir dövrdə mətn həm dilçiliyin, həm ədəbiyyat-şünaslığın, həm də semiotikanın tədqiqat obyektlərindən biridir.

Dilçilikdə mətn dilçiliyinin yaranması, ilk növbədə, strukturalizmin və funksional dilçiliyin inkişafı ilə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərindən dilə struktur və funksional baxımdan yanaşma mətnin qurulması mexanizminə də yeni baxımdan yanaşmağı zəruriləşdirdi. Mətnin qurulması mexanizminə həm məntiq, həm psixoloji aspektlərdən, həm də linqvokreativlik baxımından yanaşma mətn sisteminin kompleks strukturu haqqında təəssürat yaradır. Mətn dilçiliyi dünya nəzəri dilçiliyinin ən yeni istiqamət və sahələrindən biridir. Dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilən mətnin qurulması, yaranması mexanizmi həm psixoloji, həm məntiqi-semantik, həm də qra-

mmatik əsaslara malikdir. Bu prinsiplərin hər birinin mətnin qurulmasında, mətn strukturunun formalaşdırılmasında özünəməxsus rolu və funksiyası var.

Üslubi neologizmlər bədii mətnin yaranmasında xüsusi rol oynayır. Yəni bədii mətnin əsasını təşkil edən bədii ifadə vasitələri kimi bəzən onlar istər poeziyada, istərsə də prozada (yəni nəsrdə) məcazlar, troplar yaradır. Bədii mətnin yaranmasında poetizmlər, üslubi neologizmlər, troplar mühüm amillərdir. Onlarsız bədii dil çox sönük görünərdi, çünki bədii mətnin özünəməxsusluğu məhz bu vasitələrlə reallaşır. Bədii mətn, ilk növbədə, bədii nitqin yaranması ilə bağlıdır. Yəni nitq fəaliyyətinin bir sahəsi olan bədii nitq spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Nitq aktı yazıda mətn şəklində əks olunur. Bədii mətn, ilk növbədə, bədii nitqin yazılı inikasıdır. Eyni zamanda, mətn informasiya mənbəyidir. Məndə dil vahidlərinin semantik, kommunikativ, ekspressiv, informativ funksiyaları birləşir.

Nitqin yaranması kimi, mətnin yaranması da psixolinqvistik hadisədir, koqnitiv mahiyyət kəsb edir. Mətnin linqvopoetik xüsusiyyətləri bədii üslubiyyətlə bağlı araşdırmaların mərkəzi mövzudur. Bədii üslubdakı funksionallıq müəllifə sözdən unikal istifadə imkanları verir. Yazılı nitq parçası olan mətn özünəməxsus linqvistik keyfiyyətlərə malikdir. Mətnyaradıcı vasitələr aşağıdakılardır: mətnin komponentləri, söz sırası, cümlənin aktual üzvlənməsi, koqeziya, sadə və mürəkkəb cümlələr, sintaktik təkrarlar, sintaktik paralellik, məntiqi-sintaktik və məntiqi-struktur əlaqələr, mətnin sərhədləri və s. Mətnlər, adətən, həcminə görə, makromətn və mikromətnlərə ayrılır.

Üslubi neologizmlər çox zaman kontekstual mahiyyət kəsb etdiyindən onlara mətnin ümumi nəzəri aspektlərindən də baxmaq lazımdır. Çünki onlar məhz müəyyən bir kontekstdə

yanarır, yarandıqları mətn üçün orijinallıq kəsb edir. Bu mənada onların mətnlə bağlılığı mühüm məsələdir. Onlar çox zaman mətndən kənar vahid kimi mövcud ola bilmir. Məhz müəyyən bir bədii mətn daxilində üslubi neologizmlərin mövcudluğu reallaşır, mətn daxilində onlar bədii dilin poetik imkanlarını gücləndirir, bəzən metaforik anlam kəsb edir. Buna görə də üslubi neologizmlərin mətn kontekstindən öyrənilməsi linqvistik baxımdan bir çox nəzəri məsələlərə aydınlıq gətirir. Üslubi neologizmlər estetik və ekspressiv funksiyalar daşıdıqlarına görə, onların bədii mətnyaradıcı imkanları çox genişdir.

Mətn, ilk növbədə, yazı nəzəriyyəsi ilə də sıx əlaqəlidir, çünki mətn yazılı nitqin vahididir, yazılı nitqin bir parçasıdır. Üslubi neologizmlərin mətnlə bağlı mühüm cəhətlərindən biri də onların mətndəki funksiyasıdır. Çünki onlar məhz bədii mətndə reallaşır, yanarır və bəziləri sonradan ədəbi dilə keçərək ümumişləklilik qazana bilir. Üslubi neologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların məhdud arealda işlədilməsidir. Bu cəhətdən onlar dilin leksik-semantik qatının digər sahələri ilə müqayisədə mətnlə daha sıx bağlıdır. Onlar çox zaman bədii kontekstdən kənara çıxa bilmir.

Bədii mətnin yaranma mexanizmi, struktur cəhətdən qurulma prinsipləri, ilk növbədə, ümumi mətn nəzəriyyəsinə əsaslanır. Məlumdur ki, mətnin müxtəlif tipləri mövcuddur. Ancaq, təbii ki, bədii mətnin strukturunda özünəməxsus cəhətlər var. Mətnin əsas funksiyalarından biri, bəlkə də, birincisi, kommunikasiya funksiyasıdır. Bədii mətnin əsas funksiyalarından biri isə ekspressivliyin, emotivliyin ifadəsidir. Digər mətnlər kimi, bədii mətn də adresatla adresant arasındakı ünsiyyəti təmin edir, bu iki tərəf arasında informasiyanı paylaşır, digər tərəfdən isə, fərqli cəhət kimi, dilin poetik

funksiyasını əks etdirir. Adi danışığ nitqi ilə poetik nitq arasında kifayət qədər fərqli cəhətlər mövcuddur. Hər bir mətn özlüyündə müəyyən informasiyanı daşıyır. Adi mətn də informasiya daşıyır, bədii mətn də hər hansı bir informasiya verir. Sadəcə, bədii mətndə verilən informasiya troplarla, bədii ifadə vasitələri ilə, üslubi neologizmlərlə özünəməxsus məzmun daşıyır. Bu cəhətdən bədii mətn adi mətndən bir qədər fərqlənir.

Mətn yazılı nitqin bir parçasıdır. Deməli, mətnin strukturu, mətnin formalaşması, mətnin qurulma mexanizmi həm də yazı nəzəriyyəsinə əsaslanır. Yəni mətnin qurulması mexanizmindən bəhs edərkən dilin sintaktik quruluş modellərini, aktual üzvlənməni, söyləmin yaranma mexanizmini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Amin Ağagülov
Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
dissertant
aaghagulov2020@ada.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-1673-7605>

BİZNES RİSKLƏRİNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

***Açar sözlər:** risk, biznes, maliyyə, daxili amil, xarici amil, strategiya, biznes planlaşdırılması, bazar, valyuta, insan amili, texnoloji amil*

***Keywords:** risk, business, finance, internal factor, external factor, strategy, business planning, market, currency, human factor, technological factor*

Qlobal səviyyədə iqtisadi proseslərin genişlənməsi və inteqrasiyasının dərinləşməsi milli iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektləri üçün bazar davranışlarını həm mürəkkəbləşdirir, həm də zəruri etmişdir. Bu baxımdan firmalar bazar davranışlarından və fəaliyyətdən daha çox fayda götürmələri üçün xərclərin minimuma endirilməsinə istiqamətlənirlər. Bu aspektdə risklərin də nəzərə alınması və hesablanması vacib amil kimi meydana çıxır.

Risqlər ümumi iqtisadi inkişafın vəziyyətindən asılı olmayaraq istənilən sahə üçün potensial təhlükə və itki mənbəyi hesab olunur. Qloballaşma prosesi özlüyündə risklərin də xarakterində dəyişiklik yaratmış, onu daha da mürəkkəb etmişdir. Buna görə də biznes fəaliyyəti üçün onların öyrənilməsi, aradan qaldırılması və təsirlərinin minimuma endirilməsi üçün müxtəlif mexanizmlər təklif olunur.

Biznesdəki risk, şirkətin maliyyə vəziyyətinə, nüfuzuna və ya fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək mənfi hadisələrin və ya itkilərin baş vermə ehtimalıdır. Risk həmişə qeyri-müəyyənliklə gəlir və maliyyə itkiləri, itkilər, hüquqi problemlər və s. daxil olmaqla müxtəlif formalarda təzahür edir.

Biznesdə riskin səbəbləri müxtəlif ola bilər və bir çox amillərdən asılıdır. Əsas səbəblər kimi aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Xarici amillər: iqtisadi qeyri-sabitlik, qanunvericilikdəki dəyişikliklər, siyasi risklər, bazar şəraitindəki dəyişikliklər, təbii fəlakətlər və s. Bir işdə xarici risk faktorlarının aradan qaldırılması çətin ola bilər, çünki bir çoxu şirkətin birbaşa nəzarətindən kənar qalır. Bununla birlikdə, bu risklərin təsirini azaltmağa kömək edə biləcək strategiya və yanaşmalar var. Onlara aid edə bilərik: ***çevik strategiyaların hazırlanması***: şirkətlər dəyişən iqtisadi, siyasi və bazar şərtlərinə tez uyğunlaşmalarına imkan verən daha çevik strategiyalar hazırlaya bilərlər; ***dəyişikliklərin monitorinqi***: xarici amillərin daimi monitorinqinin həyata keçirilməsi şirkətə dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə və müvafiq tədbirlər görməyə imkan verir; ***məhsul xidmət portfelinin saxələndirilməsi***: məhsul və ya xidmətlərin müxtəlifliyi dəyişikliklərin fərdi iş seqmentlərinə təsirini azalda bilər; ***sığorta və maliyyə alətləri***: sığorta, türevlər və digər maliyyə alətlərindən istifadə təbii fəlakətlər kimi nəzarətsiz risklərin maliyyə təsirlərini azaltmağa kömək edə bilər; ***qanunvericilik prosesində fəal iştirak***: şirkətlər, işlərinə təsir edə biləcək qanunlara və tənzimləmələrə təsir etmək üçün qanunvericilik prosesində və lobbiçilikdə fəal iştirak edə bilərlər; ***maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq***: dövlət qurumları, ictimaiyyət və digər maraqlı tərəflərlə təsirli əlaqələrin qurulması siyasi və sosial risklərin mənfi təsirlərinin qarşısını almağa və ya azaltmağa

kömək edə bilər; *biznes planlaşdırma və risk təhlili*: risk təhlili də daxil olmaqla iş planlarının mütəmadi olaraq yenilənməsi şirkətin mümkün dəyişikliklərə və hadisələrə hazır olmasına kömək edir; *qlobal inkişaf*: biznesin beynəlxalq bazarlara genişləndirilməsi bir bölgədən və ya ölkədən asılılığı azalda bilər ki, bu da ayrı-ayrı bölgələrdə qanunvericilikdəki dəyişikliklər və ya iqtisadi qeyri-sabitlik ilə bağlı riskləri azaltmağa kömək edir (George, Michael, 2020: 52-54).

Xarici risklərin idarə edilməsi müxtəlif strategiya və metodların birləşməsinə, həmçinin şirkətin çevikliyini və uyğunlaşmasını tələb edir.

2. Daxili amillər: qeyri-kafi resurs idarəçiliyi, zəif risk idarəetmə strategiyası, zəif layihə idarəetməsi, planlaşdırma və qərar qəbulətmə uğursuzluqları, proses uyğunsuzluğu və s.

Biznesdə daxili risk faktorlarının aradan qaldırılması sistemli yanaşma və şirkət idarəçiliyinin müxtəlif aspektlərinə diqqət tələb edir. Daxili risk səbəblərini aradan qaldırmağın bir sıra yolları vardır: *Resurs idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi*: bir şirkətin maliyyə, insan və maddi qaynaqlar da daxil olmaqla səmərəli resurs idarəetmə sistemləri olmalıdır. Buraya resurs istifadəsinin optimallaşdırılması, xərclərə nəzarət və iş axınının optimallaşdırılması daxildir; *risklərin idarə edilməsi strategiyasının hazırlanması*: şirkət təşkilatın bütün səviyələrində risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi və monitorinqini əhatə edən risklərin idarə edilməsi strategiyasını hazırlamalı və həyata keçirməlidir; *layihə idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi*: effektiv layihə idarəetməsi şirkətə müəyyən edilmiş müddətlərdə və büdcələrdə məqsədlərinə çatmağa kömək edir. Buraya çevik və ya PMBOK kimi Layihə İdarəetmə metodologiyalarından istifadə etmək və layihə komandası daxilində şəffaflıq və ünsiyyət təmin etmək daxildir;

planlaşdırma və qərar qəbuletmənin təkmilləşdirilməsi: şirkət obyektiv məlumatlara və təhlilə əsaslanan planlaşdırma və qərar qəbuletmə proseslərini inkişaf etdirməlidir. Buraya məlumatların toplanması və təhlili mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və bütün maraqlı tərəflərin qərar qəbul etmə prosesində iştirakının təmin edilməsi daxildir; **iş proseslərinin təkmilləşdirilməsi:** bir şirkət səmərəliliyi artırmaq, xərcləri azaltmaq və məhsul və ya xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq üçün iş proseslərini optimallaşdırmaq üçün daim çalışmalıdır; **təlim və kadr inkişafı:** təlim və kadr inkişafı daxili proseslərin və risklərin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Şirkət işçilərinin təlimlərinə investisiya qoymalıdır ki, onlar öz vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirə və məlumatlı qərarlar qəbul edə bilsinlər; **keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin tətbiqi:** ISO 9001 kimi keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin tətbiqi şirkətə istehsal və xidmət proseslərində səhvlərin və çatışmazlıqların qarşısını almağa kömək edən keyfiyyət standartları və prosedurları təyin etməyə kömək edir (James, 2007: 81).

Bu yollar, daxili risk faktorlarını minimuma endirməyə və rəqabət qabiliyyətini və davamlılığını artırmağa kömək edən bir şirkətin daxili proseslərini yaxşılaşdırmaq üçün risklərin idarə edilməsi strategiyasının bir hissəsidir.

3. Maliyyə amilləri: layihələrin maliyyələşdirilməməsi, bazar qiymətlərindəki dəyişikliklər, valyuta riskləri, inflyasiya, investisiya uğursuzluğu və s.

Biznesdə maliyyə risklərinin aradan qaldırılması şirkətin maliyyəsinə idarə etməyə və mənfi maliyyə amillərinin təsirini azaltmağa yönəlmiş bir sıra strategiya və metodları əhatə edir. Riskin maliyyə səbəblərini aradan qaldırmağın bəzi yolları vardır: **maliyyə strategiyasının hazırlanması:** bir şirkət maliyyə idarəçiliyində məqsəd və prioritetləri və bu hədəflərə

çatmaq üçün metodları müəyyənləşdirən aydın bir maliyyə strategiyası hazırlamalıdır; **investisiyaların şaxələndirilməsi:** müxtəlif aktivlərə və alətlərə investisiya qoymaq, müəyyən bir investisiyada uğursuzluq halında kapital itkisi riskini azaltmağa kömək edir; **riskdən qorunmaq üçün maliyyə alətlərindən istifadə:** şirkətlər valyuta risklərindən, xammal qiymətlərindəki dəyişikliklərdən və ya digər maliyyə risklərindən qorunmaq üçün opsiyonlar, fyuçerslər, forvardlar və svoplar kimi maliyyə alətlərindən istifadə edə bilərlər; **valyuta risklərinin idarə edilməsi:** beynəlxalq bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün valyuta risklərini səmərəli idarə etmək vacibdir. Buraya valyuta dəyişkənliyindən qorunmaq üçün forvard müqavilələrinin, valyuta opsiyonlarının və digər vasitələrin istifadəsi daxil ola bilər; **bazar şərtlərinin monitorinqi:** bazar şərtlərinin muntəzəm monitorinqi və trend təhlili şirkətə dəyişikliklərə tez cavab verməyə və müvafiq tədbirlər görməyə imkan verir; **kredit riskinin idarə edilməsi:** bir şirkət müştərilərinin və qarşı tərəflərin kredit riskini diqqətlə qiymətləndirməli, kredit limitlərini təyin etməli və ödəməmək riskini azaltmaq üçün tədbirlər görməlidir; **sığortaladan istifadə:** şirkətlər özlərini təbii fəlakətlər, rəqiblərin hərəkətləri və digər potensial təhdidlər kimi bəzi maliyyə risklərindən sığortalaya bilərlər; **inflyasiya riskinin idarə edilməsi:** inflyasiyanın təsirini azaltmaq üçün şirkətlər mal və xidmət qiymətlərini indeksləşdirər, xərclərini və investisiya portfellerini aktiv şəkildə idarə edə bilərlər (Steve, 2012: 122).

Bu strategiyalar şirkətlərə maliyyə risklərini idarə etməyə və Dəyişkən iqtisadi mühitdə maliyyə möhkəmliyini və firavanlığını təmin etməyə kömək edə bilər.

4. Texnoloji amillər: yeni texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı risklər, texniki nasazlıqlar, kiberhücumlar, məlumat

təhlükəsizliyinin pozulması və s. Biznesdə texnoloji risklərin aradan qaldırılması hərtərəfli yanaşma və müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərinin və siyasətlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Riskin texnoloji səbəblərini aradan qaldırmağın bəzi yolları bunlardır: ***təlim və kadr hazırlığı***: işçilər məlumat təhlükəsizliyi qaydaları, hadisələrə cavab prosedurları və yeni texnologiyaların necə idarə ediləcəyi barədə öyrədilməli və məlumatlandırılmalıdır.

5. Bu, təhlükəsizlik zəifliklərinə səbəb ola biləcək istifadəçi səhvlərinin qarşısını almağa kömək edəcəkdir; ***daimi təhlükəsizlik yoxlamaları***: müntəzəm təhlükəsizlik yoxlamaları şirkətin sistem və proseslərindəki zəiflikləri müəyyən etməyə və ciddi problemlər yaranmazdan əvvəl onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verir; ***antivirus və casus proqram təminatından istifadə***: antivirus və casus proqram təminatının quraşdırılması və müntəzəm olaraq yenilənməsi şirkətin kompüterlərini və şəbəkələrini zərərli proqramlardan qorumağa kömək edir; ***məlumatların ehtiyat nüsxəsi***: məlumatların müntəzəm ehtiyat nüsxəsi texniki nasazlıqlar, kiberhücumlar və ya digər təhlükəsizlik hadisələri zamanı məlumat itkisinin qarşısını almağa kömək edir; ***çox səviyyəli məlumatların qorunması***: şirkətlər şifrələmə, identifikasiya, giriş nəzarəti və istifadəçi fəaliyyətinin monitorinqi daxil olmaqla çox səviyyəli məlumatların qorunması strategiyalarından istifadə edə bilərlər; ***proqram və avadanlıqların yenilənməsi***: proqram və avadanlıqların müntəzəm olaraq yenilənməsi aşkar edilmiş zəifliklərin düzəldilməsinə və zəifliklərin təcavüzkarların istismarının qarşısını almağa kömək edir; ***tənzimləmə tələblərinə uyğunluq***: tənzimləmə tələblərinə və təhlükəsizlik standartlarına riayət etmək şirkətə cərimələrdən və təqiblərdən çəkinməyə və müştərilərinin məlumatlarının qorunmasını təmin etməyə kömək

edir; Təhlükəsizlik hadisəsi fəaliyyət planları: təhlükəsizlik hadisəsi fəaliyyət planlarının hazırlanması və müntəzəm olaraq yenilənməsi şirkətə təhlükəsizlik hadisələrinə tez və effektiv cavab verməyə və təsirlərini minimuma endirməyə kömək edir (Leontyev, 2019: 182-183).

Bu strategiyalardan istifadə şirkətlərə texnoloji amillərlə əlaqəli riskləri azaltmağa və məlumatları və məlumat mənbələri üçün güclü qorunma təmin etməyə kömək edir.

6. Reputasiya riskləri: mənfi ictimai münasibət, qalmaqallar, keyfiyyət standartlarına cavab verməmək, etik olmayan davranış və s. Reputasiya risklərinin aradan qaldırılması şirkətin nüfuzunun idarə edilməsinin və müştərilərin, tərəfdaşların və ictimaiyyətin etibarının qorunmasının əsas aspektidir. Reputasiya risklərini aradan qaldırmağın bir neçə yolu vardır: **yüksək keyfiyyət və etik standartlara uyğunluq**: bir şirkət məhsul və ya xidmətlər təqdim etməkdə yüksək keyfiyyət standartlarına və fəaliyyətinin bütün sahələrində etik qaydalara riayət etməyə çalışmalıdır; **şəffaflıq və açıqlıq**: hərəkətlərinizdə və qərarlarınızda açıq və şəffaf olmaq vacibdir. Şirkət öz fəaliyyəti, məhsulları və xidmətləri haqqında dürüst və dəqiq məlumat verməlidir; **keyfiyyətli müştəri xidməti**: müştəri məmnuniyyəti və yüksək səviyyəli xidmətin təmin edilməsi şirkətin nüfuzunu və etibarını artırmağa kömək edir; **böhranların və nüfuz vəziyyətlərinin idarə edilməsi**: bir şirkətin böhran vəziyyətlərini və nüfuz problemlərini idarə etmək üçün aydın fəaliyyət planları olmalıdır. Buraya böhran hadisələrinə sürətli reaksiya, maraqlı tərəflərlə açıq ünsiyyət və reputasiyanı bərpa etmək üçün tədbirlər görmək daxildir; **ictimai münasibətlərə və sosial məsuliyyətə investisiya qoymaq**: bir şirkət, nüfuzlarını və ictimaiyyətlə əlaqələrini gücləndirmək üçün xeyriyyə tədbirləri, ətraf mühit təşəbbüsləri, könüllü fəaliyyətlər və digərləri kimi ictimai münasibətlər və sosial məsu-

liyyət proqramlarına investisiya qoya bilər; ***şəbəkə və media nüfuzunun monitorinqi***: şirkət mənfəət rəy və şərtlərə tez cavab vermək üçün sosial mediada, internetdə və mediada nüfuzuna fəal şəkildə nəzarət etməlidir; ***kadr hazırlığı***: reputasiyanın qorunması şirkətin kadr hazırlığı və inkişafının bir hissəsi olmalıdır. İşçilər şirkətin nüfuzunun vacibliyindən və hərəkətlərinin ona necə təsir edə biləcəyindən xəbərdar olmalıdırlar; ***uzunmüddətli əlaqələr qurmaq***: müştərilər, tərəfdaşlar və digər maraqlı tərəflərlə uzunmüddətli əlaqələr qurmaq, şirkətin bazarda etibarını və nüfuzunu artırmağa kömək edir (Vasilyev, 2017: 74-75).

Bu strategiyaların tətbiqi şirkətlərə nüfuz risklərini idarə etməyə və uğurlu bir işin əsas elementi olan ictimaiyyətin gözündə nüfuzlarını qorumağa kömək edir.

7. İnsan amilləri: kadr səhvləri, işdən çıxarılmalar, kadr idarəçiliyindəki uğursuzluqlar, iş yerindəki münaqişələr və s. İşdəki insan risk faktorlarının aradan qaldırılması işçilərin məhsuldarlığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün vacibdir. İnsan risklərini idarə etməyin bir neçə yolu vardır: ***təlim və kadr inkişafı***: işçilərin təliminə və inkişafına investisiya qoymaq onların peşə bacarıqlarını və səriştələrini artırmağa kömək edir ki, bu da səhv etmək ehtimalını azaldır və iş səmərəliliyini artırır; ***effektiv kadr idarəçiliyi***: işə qəbul, təlim, performans qiymətləndirmə və motivasiya prosesləri daxil olmaqla aydın kadr idarəetmə prosedurlarının inkişafı iş mühitinin yaxşılaşdırılmasına və iş yerindəki münaqişələrin azaldılmasına kömək edir; ***münaqişələrin qarşısının alınması***: iş yerində münaqişələrin qarşısının alınması siyasətinin inkişafı və münaqişələrin həlli mexanizmləri və prosedurlarının yaradılması gərginliyin yaranmasının qarşısını almağa və işçilərin peşəkar qarşılıqlı əlaqəsini artırmağa kömək edir; ***işçilərin***

sağlamlığı və rifahının dəstəklənməsi: fiziki və emosional sağlamlıq da daxil olmaqla işçilərin sağlamlığı və rifahı üçün dəstək proqramlarının təmin edilməsi stres səviyyələrini azaltmağa və iş məmnuniyyətini artırmağa kömək edir; **açıq və effektiv ünsiyyət:** rəhbərlik və işçilər arasında açıq və səmərəli ünsiyyətin qorunması qarşılıqlı anlaşmanın yaxşılaşdırılmasına, anlaşılmazlıqların qarşısını almağa və problemlərin erkən mərhələdə həllinə kömək edir; **korporativ mədəniyyətin inkişafı:** şirkətin dəyərləri, missiyası və vizyonu da daxil olmaqla dəstəkləyici və ruhlandırıcı bir şirkət mədəniyyəti yaratmaq, işçilərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirməyə və işə olan bağlılığını və həvəsini artırmağa kömək edir; adekvat dəyişiklik idarəetməsi: kadr və iş proseslərindəki dəyişikliklər də daxil olmaqla təşkilatdakı dəyişiklik proseslərinin səmərəli idarə edilməsi dəyişikliyə qarşı müqaviməti azaltmağa və işçilər üçün mənfi təsirləri minimuma endirməyə kömək edir; şəffaflığın və ədalətin artırılması: qərarların qəbul edilməsində və resursların bölüşdürülməsində şəffaflığın və ədalətin təmin edilməsi işçilərin rəhbərliyə inamını artırır və mümkün münafiqə və narazılığın qarşısını alır (Peter, 2012: 144-205).

Bu strategiyalar insan risk faktorlarını idarə etməyə kömək edir və əlverişli və məhsuldar iş mühiti yaradır ki, bu da şirkətin iş məqsədlərinə və uğurlarına kömək edir.

Effektiv risklərin idarə edilməsi risklərin qiymətləndirilməsini, onları minimuma endirmək və ya idarə etmək üçün strategiyaların hazırlanmasını və biznesi potensial təhdid və itkilərdən qorumaq üçün lazımi tədbirlərin görülməsini əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. George, E.R., Michael, Mc. (2020). “Principles of Risk Management and Insurance”, 704 p.
2. James, L. (2007). “Enterprise Risk Management: From Incentives to Controls”, 408 p.
3. Steve, L.A. (2012). “Financial Risk Management: A Practitioner's Guide to Managing Market and Credit Risk”, 352 p.
4. Leontyev, A.V. (2019). “Risk-menedzhment v biznese: strategicheskiye i operatsionnyye podkhody”, 320 s.
5. Vasilyev, V.M. (2017). “Upravleniye riskami v predprinimatel'skoy deyatel'nosti”, 240 s.
6. Peter, L.B. (2012). “Against the Gods: The Remarkable Story of Risk”, 204 p.

Aysel Aşırılı
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
dissertant
aysel.asirli@mail.ru

MƏDƏNİ FAKTORLAR İQTİSADI İNKİŞAF PROSESİNİN DETERMİNANTLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: mədəniyyət, mənəviyyət, əxlaq, dəyərlər, iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf

Keywords: culture, morality, ethics, values, economy, economic development

İqtisadiyyat və iqtisad elmi kapitalist sistemin formalaşmasına paralel olaraq mədəniyyət, mənəviyyət, əxlaq və dəyərlərdən uzun müddət ayrı düşmüşdür. Modernizm Adam Smitin “Xalqların sərvətinin təbiəti və sərvəti” əsərinə istinad edərək “əxlaqla iqtisad”ın bir-birinə zidd olduğunu, insana motivasiya verən şeyin yalnız onun fərdi mənfəəti olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Kapitalist sistem məntiqi göz ardı edərək cəmiyyətin öz-özünə ortaya çıxan bir nizamının olduğunu, bəşəri və əxlaqi dəyərlərin iqtisadi fəaliyyətlərin nəticələrini ləngitdiyini vurğulayırdı. Lakin modernizm əxlaq anlayışını məqsədli şəkildə təcrid etmişdir. Sistem insanlara istiqamət verən davranış və düşüncə qəliblərini bir kənara atmışdır. Nəticədə isə fərdi məsuliyyətlə ictimai məsuliyyət arasındakı tarazlıq pozulmuş, bu da iqtisadiyyata yüksək faiz nisbətləri ilə yansımışdır (Tarhan, 2021: 42-43). Buna görə də, mənəvi dəyərlər və onların ictimai həyata təsiri aspekti yenidən gündəmə gəlmişdir.

Bir cəmiyyətin əhalisinin əxlaqi seçimlərinin bu cəmiyyətə aid bütün institutlarda keçərli olmasının yolu fərdin qrup daxilindəki fəaliyyətlərinin nələrdən təsirləndiyini bilməkdən keçir. Çünki fərdi seçimlər eyni torpaq parçası üzərində yaşayan insanların iqtisadi fəaliyyətlərinə, ictimai hərəkətlərinə, hətta pulun istiqamətinə təsir edir, bu səbəbdən də etik qaydalar bazar iqtisadiyyatının müəyyənədicisi faktorlarından biri səciyyəsinə daşıyır.

Düzdür, Maks Veberin 1905-ci ildə çapdan çıxan “Protestant etikası və kapitalizmin ruhu” kitabındakı “Qərbi Avropanın kapitalistləşməsinə doğuran əsas faktor protestantlığın (xüsusən də onun kalvinist qolunun) onlara təlqin etdiyi dəyərlərdir” tezisindən sonra Fransa, İtaliya daxil bir çox Katolik ölkəsinin Protestant İngiltərə və Almaniyadan daha sürətlə böyüməsi bu dəfə də Xristian və Qərbin üstün mədəniyyəti tezisini ortaya qoydu. Daha sonra sırayla Yaponiyanın Samuray mədəniyyəti, Konfutsi təsiri altında Şərqi Asiya ölkələri, sonra isə buddist ölkə olan Taylandın dünyada ən sürətli böyüyən ölkə olması göstərdi ki, iqtisadi inkişafın yeganə müəyyənədicisi kimi böyük mədəniyyət nəzəriyyələrini irəli sürmək yanlışdır. Lakin bu, o demək deyildir ki, mədəniyyət və iqtisadi inkişaf arasında heç bir əlaqə yoxdur (Ozbugday, 2019: 6-7). İqtisadi və mədəni göstəricilərin eyni zamanda nəzərə alınması iqtisadi inkişaf prosesini daha yaxşı izah edə bilər (Granato, Inglehart, Leblang, 1996: 619).

XX əsrin sonlarına qədər iqtisadçılar mədəniyyət anlayışının geniş və qeyri-müəyyən olması, buna görə də sınaqdan keçirilə bilən fərziyyələr tərtib etməyin çətinliyi tezislərini səbəb kimi irəli sürərək iqtisadi hadisələrin mümkün müəyyənədicisi kimi mədəniyyətə etibar etməkdən çəkinirdilər. Çünki əsasən 2-ci dünya müharibəsindən sonra iqtisad elminin riyazi cəhətdən

mürəkkəbliyi artmış və ölçülməsi çətin olan dəyişənləri göz ardı etməyə, (Ozbugday, 2019: 7-8) fizikaya məxsus riyazi modelləri daha çox istifadə etməyə başlamışdı. İnsan fəaliyyətindəki motivasiya çeşidliliyini gözdən keçirən və fərdi mənfəətə əsaslanan motivasiya yanaşması həm riyazi modeləşməyə daha asan tətbiq edildiyindən, həm də iqtisadi həyatın böyük hissəsini açıqlaya bildiyindən üstün tutulurdu (Demir, 2013: 17-18). Belə ki, iqtisadi obyektiv, tərəfsiz və univərsal səciyyəyə daşıyan bir elm-ictimai elmlərin fizikasına çevirməyin əsas şərtinin onu dəyərlərdən təcrid etmək olduğu fikri müdafiə edilirdi.

XX əsrin sonlarında dəyişən beynəlxalq mühit şəraitində geniş yayılmış artım modellərinin ölkələr arasındakı inkişaf fərqi tam şəkildə izah edə bilməməsi iqtisadçılara XX əsrin sonlarında mədəni fərqlərin təsirini araşdırmağa vadar etmişdir. Çünki artıq məhsuldarlıq paradigmasında zənginliyin və rifahın mənbəyi qismində sadəcə maddi resurslar deyil, bəşəri resursların da rolu ön plana çıxmışdır ki, bu da mədəni faktorların araşdırılmasını və iqtisadi strategiyalarda bu nüansların da nəzərə alınmasını zəruri edirdi.

Belə ki, XX əsrin sonlarında iqtisadi inkişafa dəstək məqsədilə verilən iqtisadi yardımlar və kreditlər mədəni faktorları nəzərə almadığı üçün uğursuzluğa düşür olurdu. Məsələn, 1980-1990-cı illərdə Dünya Bankı kreditlərinin şərti kimi Afrika və Latın Amerikası ölkələrindən hegemon neoliberal iqtisadi siyasətlərə riayət etmələri tələb olunsaydı, etnik mənsubiyyətin və mədəniyyətin inkişaf proqramlarına inteqrasiyasına icazə verilmədi, bu isə XXI əsrin əvvəllərinə qədər bazar iqtisadiyyatının ləngiməsi ilə nəticələndi. Həmçinin Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) mədəni parametrləri öz layihə dizaynlarına inteqrasiya etmədikləri üçün inkişaf

naminə qoyduqları investisiyalar boşa çıxırdı (Özbuğday, 2019: 21).

Bütün bunları nəzərə alaraq aparılan geniş tədqiqatlar nəticəsində inkişaf etdirilən tədqiqat metodları və üsulları insanların üstünlükləri və inanclarında sistematik fərqləri müəyyən etməyə, mədəni irsin müxtəlif ölçülərini iqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə əlaqələndirməyə imkan verdi. Digər bir tərəfdən isə mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsirini müəyyən etməyi asanlaşdıran kifayət qədər dar şəkildə tərifləri verilməyə başladı. Məsələn, L.Quiz, P.Sapienza və L.Zinqalez mədəniyyəti “*etnik, dini və sosial qrupların nəsildən-nəslə kifayət qədər dəyişmədən ötürdüyü adət-ənənələr və dəyərlər*” kimi müəyyən edir” (Guiso, Sapienza, Zingales, 2006: 2).

Eyni zamanda həm dünya miqyasında, həm də müəyyən regionları əhatə edən dəyərlər sorğuları keçirilərək ictimai həyata təsirləri öyrənilməyə başladı. Bu sorğulara 1981-ci ildən etibarən keçirilməyə başlayan, dünya əhalsinin təxminən 90%-ni əhatə edən 100-ə yaxın ölkədə aparılan və bu günə qədər 7 sorğu dalğasını başa vuran milli nümayəndəli Dünya Dəyərlər Sorğusunu (World Value Survey) (Azərbaycanda bu sorğular DDS-nin 3-cü dalğası (1997) və 6-cı dalğası (2011) zamanı keçirilmişdir) (6). International Business Machine tərəfindən 1967-1973-cü illərdə təşkil edilmiş Beynəlxalq İşçi Münasibəti Sorğusunu (International Employee Attitude Survey), 1987-ci ildə keçirilmiş Çin Dəyərlər Sorğusunu (Chinese Value Survey) (Hofstede, Bond, 1988: 14-15), 1988-2005-ci illərdə təşkil olunmuş Şvarts Dəyərlər Sorğusunu (Schwartz Value Survey) (Shalom, 2008: 43) və s. misal göstərmək olar. Bu sorğular sosial elmlərlə məşğul olan elm adamlarını dünyada və sorğuların keçirildiyi müvafiq regionlarda insanların inancları, dəyərləri və motivasiyaları ilə bağlı əhatəli infor-

masiyalarla təmin edərək mədəni faktorların ictimai həyatın bir çox aspektlərinə, o cümlədən iqtisadi inkişafa təsirini ölçmək üçün şərait yaradır.

Bu sorğular içərisində Dünya Dəyərlər Sorğusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: Əvvəla ona görə ki, bu sorğu təxminən bütün dünya ölkələrini və cəmiyyətlərini əhatə edir. Bu faktor isə ölkələrarası müqayisəyə şərait yaradır, üstəlik isə sorğular müxtəlif illəri əhatə edən dalğalarla keçirildiyi üçün dəyərlərin dəyişməsi və bu dəyişikliklərin ictimai həyata təsirini qiymətləndirmək baxımından müstəsna rola malikdir. Digər tərəfdən isə DDS-nin verilənlər bazasının fayllar şəklində bir neçə formatda (SPSS, Stata, SAS, R, Excel) mövcud olması statistik analiz proqramlarında ölçümlərin aparılmasını asanlaşdırır, bu isə dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Tarhan, N. (2021). "Psixologiya və İnsan Dəyərləri: Gözəl İnsan Modeli". İstanbul: "Timaş Yayınları", 252 s.
2. Ozbugday, F.C. (2019). "Culture and Economic Success". Munich Personal RePEc Archive Paper. № 96734, 45 p.
3. Granato, J., Inglehart, R., Leblang, D. (1996). "The Effect of Cultural Values on Economic Development: Theory, Hypotheses, and Some Empirical Tests". American Journal of Political Science, Vol. 40, № 3, August, pp.607-631.
4. Dəmir, Ö. (2013). "İqtisadiyyat və etika". Ankara: "Liberte Yayınları", 280 s.
5. Guiso, L., Sapienza, P., Zingales, L. (2006). "Does Culture Affect Economic Outcomes?". National Bureau of Economic Research Working Paper, № 11999. January, pp.1-37.

6. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp>
7. Hofstede, G., Bond, M.H. (1988). "The Confucian Connection: From Cultural Roots To Economic Growth". *Organizational Dynamics*, Vol. № 16, Issue 4, Spring, pp.5-21.
8. Shalom, Sh. (2008). "Kulturnie chennostnie orientasy: priroda i sledstviya nasonalnikh razlichiy". *Psixhologiya. Jurnal Visshey shkoli ekonomiki*. T.5, № 2, s.37-67.

Zenfira Seyidova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
turalmemmedov521@gmail.com

Məmməd Əliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti
memmedaliyev@ndu.edu.az

EPIQRAFİK ABİDƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: muzey, sənduqə, abidə, qoç abidələr, xəttaliq, memarlıq

Keywords: museum, chest, monument, ram monuments, calligraphy, architecture

Hər bir xalqın mədəniyyətinin formalaşmasında onun keçdiyi tarixi yolun böyük önəmi vardır. Bir xalqın tarixi nə qədər zəngindir, mədəniyyəti də o qədər zəngin və maraqlıdır. Mədəniyyət anlayışı özündə dil, ədəbiyyat, musiqi, incəsənət və memarlıq sahələrini birləşdirir. Bu sahələrdən hər biri məxsus olduğu xalqın dünyagörüşünü əks etdirir. Yüz illər boyu Azərbaycan ərazisində mövcud olan dil din və dövlətlərin müxtəlifliyi, memarlıq sahəsində də özünü büruzə vermişdir. Memarlıq tikililəri sayəsində tarixi araşdırma üçün təkcə onun konstruktiv elementlərinin xüsusiyyətlərini bilmək kifayət deyil, həm də üzərində olan kitabələri düzgün oxumaq zəruridir. Epiqrafik yazılar bəzən bizlərə tarixin yönünü dəyişdirəcək informasiyalar verə bilər. Epiqrafika bir elm kimi Avropanın intibah dövründə formalaşmışdır. Çünki məhz bu dövrdə antik mədəniyyətə olan maraq artmış və xüsusən də antik yazıların araşdırılmasına önəm verilmişdir.

Qədim Azərbaycan ərazisi epigrafiq abidələrlə zəngindir. Belə ki, “Qədim Azərbaycanda arami əlifbasından, kiril əlifbasınadək müxtəlif əlifbalarla yazılmış daş sənədlərə-kitabələrə rast gəlinir” (Səfərli, 2012: 11). VII əsrdən sonra Azərbaycanın ərəb xilafətinin tərkibinə keçməsi nəticəsində ərəb əlifbası bütün mədəniyyət sahələrində geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Azərbaycanda da bu ənənə intibah dövründə özünün pik nöqtəsində olmuş və 1929-cu ildə latın əlifbasına keçid nəticəsində sona çatmışdır. Azərbaycanda bu əlifba o qədər inkişaf edib yayılmışdır ki, hətta Təbriz xəttatlıq məktəbinin nümayəndəsi Mirəli Təbrizi, sonradan bütün Şərq dünyasına yayılacaq yeni ərəb əlifbası xəttini – “nəstəliq”i icad etmişdir (Nemət, 1948: 3).

Daş kitabələrə gəlincə isə, bunlar öz funksiyasına görə iki yerə bölünür: İnşaat kitabələri və xatirə kitabələri. Kitabələrin növləri də əsasən dörd yerə bölünür: Qurandan ayələr, Abidəni sifariş edənin inisialları, Abidənin memarının inisialları, Abidənin tikilmə tarixi. Epigrafiq abidələr həmçinin islamın yayılmasının metod və vasitələrinin öyrənilməsində də yardımçı vasitələrdən biri hesab olunur, islamın feodalizm dövründəki yeri və kütlə üzərində hakimiyyətinin müəyyən edilməsində köməkçi rol oynayır. Bütün Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda epigrafiq abidələrin öyrənilməsi XX əsrin ortalarından sonra kütləvi hal almağa başlayır. Müsəlman epigrafiq abidələrinin mütəmadi olaraq öyrənilməsində daha çox N.V.Xanikov və M.İ.Brossenin xidmətləri olmuşdur. Qafqaza il yarımliq səfəri çərçivəsində N.V.Xanikov əvvəlcədən hazırladığı siyahı əsasında abidələri yoxlayır və hətta yeni kitabələr tapmağa nail olur. O, Bakıda, Naxçıvanda və Qarabağda uzunmüddətli araşdırmalar aparmış, Bərdədə “Allah-Allah türbəsi”, Naxçıvanda “Möminə Xatun türbəsi”nin

kitabələrini oxumuşdur. Arxeoloq-memar Cəfər Qiyasi Azərbaycanın intibah dövrünün memarlıq əsərlərini araşdıraraq olduqca maraqlı bir əsər “Nizami dövrünün memarlığı” kitabını ortaya qoymuşdur. Əsərdə intibah dövrünün memarlıq abidələrinə aid ornamentlərin, epiqrafik abidələrinin təsvirləri və onların izahları verilmişdir.

XX əsrin ən böyük araşdırmaçılarından olan epiqrafist, tarixçi və şərqşünas Məşədixanım Nemətin Azərbaycan epiqrafik abidələrinin öyrənilməsində böyük töhfələri vardır. M.Nemət Azərbaycanın diyarlarını qarış-qarış gəzərək abidələri bir-bir araşdırıb qeydə alan alim sonrakı illər ərzində zəhmətinin nəticəsi olan “Azərbaycan epiqrafik abidələr toplusu” adı ilə 6 cilddən ibarət kitab nəşr etdirilmişdir. Bu kitablar, Azərbaycan epiqrafikasının öyrənilməsi sahəsində baza rolunu oynayan kitablardan sayılır. Dövrümüzün epiqrafik araşdırıcılarından olan Hacı Fəxrəddin Səfərli Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində olan epiqrafik abidələri dərinlən öyrənərək tədqiqatlar aparmışdır.

Qeyd edim ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin 5 iyun 2013-cü ildə imzaladığı “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin yaradılması haqqındakı sərəncama əsasən qalada bərpa-abadlıq işləri aparılmış və orada Naxçıvanın qədim-tarixi-mədəni irsinin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi yaradılmışdır (Elmi-əsərlər, 2016).

Qalanın mərkəzində dairəvi planda yaradılmış iri həcmli muzeydə Naxçıvan ərazisindəki bir sıra arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş və bölgə tarixinin müxtəlif dövrlərini əks etdirən keramika məmulatları, xalçalar, geyimlər, silahlar və s. eksponatlarla yanaşı ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə həkk edilmiş bir neçə epiqrafik sənəd-kitabə də nümayiş etdirilir.

Muzeyə gələn yerli və əcnəbi vətəndaşlara, turistlərə, ümumiyyətlə muzeyə baxanlara dəqiq məlumat verilməsi məqsədilə burada onlar haqqında, həmin kitabələr haqqında xronoloji ardıcılıqla məlumat veriləcəkdir. Culfa rayonunun Xanəgah kəndinin şərq tərəfində yerləşən Xanəgah kompleksində XX yüzilliyin 70-ci illərində aparılan bərpa-abadlıq işləri zamanı torpağın altından üç ədəd səndugə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi aşkar edilmişdir. Bu abidələr mühafizə olunmaq üçün Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmiş və orada mühafizə və nümayiş etdirilmişdir. “Naxçıvanqala” Tarix Memarlıq Muzey Kompleksi yaradılarkən həmin abidələrdən ikisi buraya gətirilmiş və nümayiş etdirilmək üçün ekspozisiyaya qoyulmuşdur. Həmin kitabələrin üzəri Hacı Fəxrəddi Səfərli tərəfindən araşdırılmışdır.

Mərmərin xüsusi növü oniksdən hazırlanmış, səthi gözəl nəbati və həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş səndugə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (110x29x19 sm). Ortadan sınaq iki yerə bölünmüş bu abidənin səthinin kənarlarında lentvari haşiyə şəklində Quran ayəsi (Ayət-əl Kürsü) həkk edilmişdir: Qurani-Kərim II-255. Abidənin səthinin baş tərəfində düzəldilmiş çərçivə içərisində isə belə bir kitabə həkk edilmişdir. “Bu bağça Əmir Ərəbşahın qızı, mərhumə Qureyş Şahba [nu] nundur. 848-də” 848 h.i. 20.4.1444-8.4.1445-ci il. Mərhumə Qureyş Şahbanunun şəxsiyyəti haqqında hələlik sanballı elmi fikir söyləmək mümkün olmasa da, daşdığı titullar göstərir ki, onun atası Ərəbşah orta əsrlərdə heç də hamıya nəsib olmayan “Əmir” titulluna layiq görülən görkəmli hərbiçi olmuşdur (Elmi-əsərlər, 2016: 10).

Açıq Səma Altında Muzeydə sərgilənən Culfa rayonunun Camaldın kəndindən gətirilmiş səndugənin üzəri sadə təsvirlə bəzədilmişdir. Səndugənin yuxarısında tağ təsviri işlənmişdir.

Tağın yuxarı hissəsində tağ təsviri işlənmişdir. Tağın yuxarı hissəsində kitabə, aşağı hissəsində isə qılınc qalxan və digər təsvirlər həkk olunmuşdur. Kitabədə səndugənin kimin xatirəsinə qoyulması və tarixi də göstərilmişdir. Səndugəni təsdiq edən professor H.F.Səfərli kitabənin mətnini belə qeyd edir: “Allahın mərhəmətinə köməyinə möhtac Məkirin vəfatı-daimi Allahın rəhməti (olsun) 1114-cü ilin zülhiccə ayında Zülhiccə, 114 h.i.-18.4-16.5.1703-cü il (Səfərli, 2002: 48).

Beləliklə bu günə qədər gəlib çatan məzmununa əsasən, Azərbaycanın digər şərq ölkələri ilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək, onlar arasında olan mədəni, siyasi və tarixi bağlılıqlar haqqında müəyyən fikirlər bildirmək mümkündür (5).

Ədəbiyyat

1. Səfərli, H.F. (2012). “Ordubad şəhərinin müsəlman kitabələri”. Bakı.
2. Nemət, M. (1948). “Azərbaycan epiqrafik toplusu”. Tom I. Bakı.
3. Elmi-əsərlər. (2016). Naxçıvan Dövlət Universiteti, 10 s.
4. Səfərli, H.F. (2002). “Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri”. Bakı.
5. Şərq qapısı qəzeti 6 iyun 2013-cü il.

Ramilə Nəsirova
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ramilefarajova@gmail.com

DİLDƏ MORFOLOJİ ANOMALİYALAR (AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, apofoniya, konversiya, apofonasiya, müxtəlif sistemli dillər

Keywords: word creation, apophony, conversion, apophonation, different system languages

Morfoloji üsullar dedikdə, biz yalnız şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığından deyil, eyni zamanda bu üsullar sırasına morfoloji qoşulma, reduplikasiya, inkorporasiya və konversiya üsullarını da aid edirik. Bizim fikrimizcə, sadalanan bu üsullar bir sıra dillərdə leksik, sintaktik və ya leksik-sintaktik üsullar kimi təsnif olunmalarına baxmayaraq, morfoloji üsulun digər üsullarla kombinə edilmiş formalarıdır. Onlar tarixən morfemlərin iştirakı ilə formalaşmış, müasir dövrdə bir çox dillərdə morfoloji üsulun bir sıra keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Xarici dilin və ana dilinin fonoloji, morfoloji və sintaktik quruluşunda, eləcə də leksik sistemin əsas tipoloji xüsusiyyətləri barədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqatların və təsvirlərin olmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu baxımdan xarici dilin və ana dilinin ayrıca götürülmüş səviyyələrinin həm ümumi tipinin, həm də tipoloji cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacib və aktual problemdir.

Dildə ifadə ediləcək mənadan asılı olaraq onu ifadə edən dil üsulu qrammatik ola bildiyi kimi, qrammatik olmaya da bilər. Lakin leksikləşmə və morfoloji qoşulma üsulları qeyri-qrammatik xarakterlidir. Morfoloji qoşulma üsulu da öz növbəsində leksikləşmədən qaynaqlanır. Belə ki, bu, özü-özlüyündə söz-forma çərçivəsində leksikləşmədir. Çünki morfoloji qoşulmada yeni mənani ifadə etmək üçün müəyyən leksemlər seçilir və onlar bir-birinə qoşularaq yeni bir mənə ifadə edən vahid yaradır. Bu zaman digər qrammatik üsullardan da istifadə oluna bilər. Bəzi hallarda isə iki üsulun bir arada istifadəsinə də rast gəlmək olur. Bu zaman bu və ya digər bir üsul dominantlıq təşkil edir (Kubryakova, 1981: 200).

Digər tərəfdən, mənənin dildə ifadə tərzindən asılı olaraq dilin ifadə üsulu morfoloji (mənə söz-forma çərçivəsində ifadə olunur) və qeyri-morfoloji (sintaktik, yəni mənə söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində ifadə edilir) ola bilər.

Məsələn, eyni dildə mövcud müxtəlif morfoloji üsullar eyni qramemnin ifadəsində istifadə oluna bilər. Məsələn, E.Sapirin qeyd etdiyi kimi, “nisqa” dilində ismin cəm halı 4 morfoloji üsulla ifadə olunur (Sepir, 1993: 60).

Suffiksləşmə: “qardaş” *waky* ~ *waky+k^w* “qardaşlar”

prefiksləşmə: “əl” *an?on* ~ *ka + an?on* “əllər”

apofonasiya: “plaş” *g^wula* ~ *g^wila* “plaşlar”

reduplikasiya: “insan” *gyat* ~ *gyiggat* “insanlar”

P.Kverk yazır: “Söz yaradıcılığı hesabına dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişiklik özündə tarixi və mədəni nöqtəyi-nəzərdən sırf linqvistik maraqları ehtiva edir. Başqa sözlə desək, dildə mücərrəd təsvir oluna bilən elə nümunələr mövcuddur ki, bizim yaratdığımız yeni sözlərdəki qanunauyğunluğunu, eləcə də müəyyən yolların az ehtimalı olduğu halda, bəzilərinin mümkün olmadığını izah edir (inkar

sifətlər kimi **ableun govern)**” (Quirk, Greenbaum, 1976: 66).

Söz yaradıcılığında morfoloji üsullar müxtəlif dillərdə müxtəlif mövqələrdə çıxış etsə də, türk dillərində sözyaratmanın aparıcı üsullarından biridir və bunun da əsasını leksik şəkilçilər təşkil edir. Bu dil ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilində bu ailədən olan bir çox dillər kimi söz kökü başlanğıc forma ilə üst-üstə düşə bilər. S.Cəfərovun morfoloji üsul haqqındakı fikirlərini nəzərdən keçirdikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlməsindən danışırkən ancaq şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlərdən bəhs etmək olar (Cəfərov, 1960: 24-132). O, etiraf edir ki, leksik yolla yaranan sözlər kimi, morfoloji yolla əmələ gələn sözlərin özləri də zaman keçdikcə sadə sözlərə çevrilir. O, şəkilçilərin ümumi cəhətlərini isə belə bir bölgüdə təqdim edir:

1. Leksik və ya qrammatik əlamətlərinə görə
2. Məhsuldarlığına və qeyri-məhsuldarlığına görə;
3. Törəmə yollarına görə;
4. Məna ardıcılığına görə.

S.Cəfərov eyni zamanda onların nitq hissələri üzrə bölgüsünü də təqdim edir (Cəfərov, 1960: 26).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində yeni sözlər üç əsas üsul əsasında formalaşır:

1. Morfoloji üsul;
2. Söz birləşməsinin vahid bir sözə çevrilməsi üsulu;
3. Bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçmə üsulu

(Humboldt, 2008: 360).

Morfoloji üsul rus dilində də ən geniş yayılmış üsuldur və bu üsula əsasən kökü və ya sözün əsasını leksik morfemdən (suffiks, postfiks, prefiks və s.) fərqləndirmək mümkündür. Məsələn, “силач” (güclü adam) ismi “сила” əsası və “-ач”

leksik şəkilçisinin birləşməsinin məhsuludur və ya “шагнуть” (addımlamaq) sözü “шаг” (addım) kökü əsasında formalaşan “шага” əsaslı söz və “-ну” suffiksindən birləşməsindən yaranmışdır. Eyni zamanda bu dildə postfiks, infiks və prefikslərlə (невдалеке, пароход və s.) də söz yaradıcılığı mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilər rus dilində geniş istifadə olunur.

Söz yaradıcılığında morfoloji üsullar müxtəlif dillərdə müxtəlif mövqələrdə çıxış etsə də, türk dillərində sözyaratmanın aparıcı üsullarından biridir və bunun da əsasını leksik şəkilçilər təşkil edir. Bu dil ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilində bu ailədən olan bir çox dillər kimi söz kökü başlanğıc forma ilə üst-üstə düşə bilər.

S.İ.Litnevskaya söz yaradıcılığından bəhs edərkən onun əsas anlayışlarını bu şəkildə qeyd edir:

1. Törəmə əsas (производная основа);
2. Törədicə əsas (производящая основа);
3. Söz yaradıcı vasitə (средство словообразования);
4. Söz yaratma üsulu (способ словообразования);
5. Söz yaratmanı müşayiət edən proseslər (процессы сопровождающие словообразования) (6).

S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” kitabının “Sözdüzəldicə şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifi” adlı bölməsində burada leksik şəkilçiləri bu ad altında aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Ad düzəldən şəkilçilər: adlardan ad düzəldənlər, feildən ad düzəldənlər;
2. Feil düzəldən şəkilçilər: adlardan feil düzəldənlər, feildən feil düzəldənlər;
3. Zərf düzəldən şəkilçilər: adlardan zərf düzəldənlər, feildən zərf düzəldənlər (Cəfərov, 1970: 182).

Başqa bir mövqedən yanaşdıqda qeyd etmək lazımdır ki, “yeni söz yaratmaq üçün individ (dil daşıyıcısı) artıq mövcud olan sözlər arasında müəyyən bir ümumi cəhətlər hiss etməlidir. Belə ki, dildə ortaya çıxan hər bir model individin şüurunda artıq mövcud olanın realizə olunmasının analogiyasıdır” (Shubin, Troitskaya, 1971: 72).

Ümumiyyətlə, analitik dil olan ingilis dilində bu qəbil sözləri müəyyən etmək olduqca çətinidir və bu məsələ dilçilikdə ən mübahisəli məsələlər sırasında yer alır. Belə ki, bu məsələnin həllində ortaya çıxan çətinliklər çoxaspektli və çoxplanlıdır (9).

Ədəbiyyat

1. Kubryakova, Ye.S. (1981). Tipy yazykovykh znacheniy. Semantika proizvodnogo slova. Moskva, «Nauka», 200 s.
2. Sepir, E. (1993). Izbrannyye trudy po yazykoznaniyu i kul'turologii. M.: Progress, 656 s.
3. Quirk, R., Greenbaum, S. (1976). A University Grammar of English. Longman Publishing group, 247 p.
4. Cəfərov, S. (1960). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 204 s.
5. Humboldt, V.F. (2008). Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında. Bakı: “Nurlan”, 360 s.
6. http://student.kim.ru/ref_show_frame.asp
7. Cəfərov, S. (1970). Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 182 s.
8. Shubin, E.P., Troitskaya, N.B. (1971). Definitcionno-assotsiativnaya teoriya vnutrenney struktury slova. Kalinin, Izd-vo KGTII, 76 s.
9. <http://yazikiliteratura.narod.ru/lin71.htm>

Jalə Azərli

Mingəçevir Dövlət Universiteti

magistrant

jaleazerli11@gmail.com

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN FƏAL TƏLİM METODLARI İLƏ FORMALAŞDIRILMASI

***Açar sözlər:** təhsildə yeniliklər, fəal təlim, interaktiv, təhsil siyasəti, keyfiyyət*

***Keywords:** innovation in education, active education, interactive, educational politics, quality*

Müasir dövrdə səmərəli vətəndaşlığa hazırlaşmaq təhsilalanlardan mühüm idrak qabiliyyəti tələb edir, onlar öz fikrini formalaşdırmağı, mövcud təcrübə və düşüncədən məna çıxarmağı, hadisələrdən məntiqi arqumentlər tapmağı, öz fikirlərini aydın və daha inamla ifadə etməyi hər zaman bacarmalıdırlar. Təbii ki, vətəndaşın formalaşması üçün təkə bu sadalanan qabiliyyətlər kifayət deyil, mövcud sosial sahədə zəruri olan elə münasibət və qabiliyyətlər var ki, bunlar təhsil alanları gələcəkdə dəyərli vətəndaş olmağa istiqamətləndirir. Hazırda ümumtəhsil məktəblərinin əksəriyyətində fəal, düşündürücü təlim mühitinin formalaşması gənc nəslin təhsilə artan marağını gücləndirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” bu sahədə görülən işlərə yetərli səviyyədə təkan verməkdədir. Mütərəqqi ideyalara və qabaqcıl təcrübəyə istinadən hazırlanmış bu mühüm sənəddə təhsilimizin qarşısında

qoyulan 5 prioritet istiqamət sırasında “*səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması*” (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013: 13) daha vacib bilinmiş və beləliklə, müasir mərhələdə şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişdirilməsinin nə dərəcədə önəmli olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

Bu gün təhsil strategiyasında nəzərdə tutulan ilk istiqamətin həyata keçirilməsi üçün öz işini sevən, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi olduqca vacibdir. Buraya ilkin müəllim hazırlığı da daxildir. Müasir şəraitdə müəllim hazırlığı cəmiyyətin və dövlətin bütün fəaliyyət sahələri üçün kadr hazırlığının keyfiyyətini təmin edir. Çünki müəllim öz peşəsi ilə bütün insanları öyrədir, insanların fikir və düşüncələrinin, həyata baxışlarının formalaşmasını təmin edir. Bu səbəbdən də bütün cəmiyyətin şüurunda dəyişiklik yaratmaq gücünə malik olur. Biz yenilikləri qəbul edirik, onlardan ixtisaslı kadr hazırlığında istifadə edirik. Bu prosesdə təbii ki, bəzi ənənəvi metodlar, köhnə qayda və qanunlar, sıradan çıxır, yeniləri ilə əvəz olunur. Ancaq bütün bu dəyişmə proseslərində nitqin rolu azalmır, əksinə daha da mürəkkəbləşir (Abbasov, 2016: 105). Müəllim nitq qabiliyyətində, bildiklərini məntiqi, ifadəli, aydın və səlis olaraq ifadə etmək bacarığında seçilməlidir, öz şagird və tələbələrinə nümunə olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, düzgün ədəbi tələffüzü və orfoqrafik savadı olmayan müəllim şagird və tələbələrinə keyfiyyətli təhsil verə bilməz. Ümumilikdə təlimin bu və ya digər metodu müasir dövrdə cəmiyyətə yararlı ola biləcək, zamanın tələblərinə cavab verə biləcək şəxsiyyətlərin, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi üçün seçilir, istifadə edilir (Azərbaycan dili və ədəbiyyat, 2005: 243). Ali məktəblərdə biliklərin mənimsənilməsi, bacarıqların yaradılması, təfəkkürün inkişafı daha çox mühazirə prosesində materialın məntiqi

ardıcılıqla izahı mühazirəçinin şifahi nitqindən bilavasitə asılı olur. Təhsilin məzmununun inkişafda olan cəmiyyətin tələblərinə uyğun yenilənməsində əsaslı rol oynayan Kurikulum proqramı da yetişməkdə olan nəslin müstəqil həyata daha hazırlıqlı atılması üçün özündə ən zəruri nəticəyönlü bilik və bacarıqları əhatə edir (Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları kurikulumları, 2010: 117).

Aydındır ki, sosial, kommunikativ, mədəni və digər kompetensiyalarla silahlanmış müasir yeniyetmənin həyatda özünü təsdiqi nisbətən asan baş verir və onun cəmiyyət üçün faydalılıq əmsalı yüksək olur. Bu baxımdan əsas təlim fənlərindən biri olaraq Azərbaycan dili qarşısında duran vəzifələr geniş və çoxcəhətlidir. Doğrudur, fənnin başlıca məqsədi *“ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir”* (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları (I-IV siniflər), 2008, 2008: 13). Lakin milli təfəkkürün ifadə forması kimi *“onun düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olması”* (Fənn kurikulumları, 2008:13) bu fənnin üzərinə düşən vəzifələri daha da genişləndirir. Bu baxımdan şagird nitqinin inkişafı üçün fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə artıq günün tələbidir.

Şagirdlər müxtəlif təlim üsulları ilə onlar üçün yeni olan dünyaya ayaq basırlar, öz fikirlərini, düşüncələrini ifadə etmək üçün fürsət əldə edirlər. Bu üsul və vasitələr onlara özlərini tapmağa kömək edir: *Pantomima; Nağılı dəyiş; Mən kiməm? Suallara cavab tap; Mətnə rəng qat; Hədiyyənə görə sağ ol; Mənim ideyalarım; Misali tap; Sən say və s* (Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı, 2007: 161).

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılınması prosesində istifadə olunan rəngarəng üsul və vasitələrə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. *“Mən kiməm?”* oyunu. Müəllim şagirdlərdən bəzilərini lövhəyə çağırır, onların hər birinə cümlə üzvlərindən birinin adını qoyur. Sonra şagirdlərə vərəqlər paylayır. Hər vərəqdə bir cümlə üzvü yazmaqla şagirdlər lövhədəki şagirdlərin, yəni cümlənin sırasını düzəltməyə çalışırlar.

2. *Yoldaş sayını artır*: Müəllim tapşırır ki, iki şagird vərəqlərdə tələffüzü səhv yazılan sözü seçsinlər və yanına çağırınsınlar. Sonda düzgün qərar verən və ətrafında şagird yəni “dost” sayı çox olan qazanır və dostları ilə birgə qiymətləndirilir. Bu zaman düzgün ədəbi tələffüzün formalaşdırılması üzərində iş aparılır. Müəllim şagirdlərə tapşırıq verir. Bir qrup şagird bildiyi, özü seçdiyi sözlərin düzgün tələffüzünü uzaqdan oxunacaq şəkildə bir vərəqə yazır. Bir qrup şagird isə onların yazdıqlarına baxır (Dəmirçizadə, 1984: 312; Veysova, 2007:154).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Bakı: Azərbaycan məktəbi. № 5, s.6-17.
2. Abbasov, Ə.M. (2016). Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı, 15 s.
3. Azərbaycan dili və ədəbiyyat. (2005). Metodika və təcrübə. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 243 s.
4. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). (2010). Bakı: Kurikulum. № 3, s.117-130.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları (I-IV siniflər). (2008). Bakı: Mütərcim, 495 s.

6. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. (2007). Bakı: Maarif, 161 s.
7. Dəmirçizadə, Ə.M. (1984). Müasir Azərbaycan dili. 4 hissəli, I hissə, Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Maarif, 312 s.
8. Veysova, Z. (2007). Fəal interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. UNİCEF, 154 s.

İÇİNDƏKİLƏR

Aida Babutju Nogay folk poet Shal Kızı Tilenshiuli	5
Sevinc Sadıqova Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən arxaik leksika XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində (İ.Nəsimi yaradıcılığı kontekstində)	10
İlahə Şixəliyeva Məktəbdaxili nəzarətin idarəetmədə rolu	16
Samira İmanova Russia – China cooperation in the field of nuclear energy	20
Asif Mustafayev Application opportunities of corporate governance in the public sector in Azerbaijan	24
Şəfəq Nağıyeva Zaman mənalı pəremiyalarda zamanın leksik vahidlərlə ifadəsi	30
Natəvan Zeynalova Əhalinin miqrasiyası qanunauyğunluqlarının elmi və tarixi əsasları	35
Khayala Shabanova Research of the problem of collaboration during the second World War in Azerbaijan historiography	44
Nərmin Axundova Üslubi neologizmlərin bədii mətn yaradıcılığında rolu	49
Amin Ağagülov Biznes risklərinin yaranma səbəbləri	53
Aysel Aşırılı Mədəni faktorlar iqtisadi inkişaf prosesinin determinantlarından biri kimi	63

Zenfira Seyidova, Məmməd Əliyev	
Epiqrafik abidələrin öyrənilməsi	69
Ramilə Nəsirova	
Dildə morfoloji anomaliyalar (Azərbaycan, rus və ingilis dilləri əsasında)	74
Jalə Azərli	
Müəllim hazırlığında nitq vərdişlərinin fəal təlim metodları ilə formalaşdırılması	79

İmzalandı: 09.03.2024
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 5,5 ç.v.
Sifariş: 737

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

